

М. С. СУЛТАНОВ

ХАГАНИ ШИРВАН

Бакы • АЗЭРНЭШР • 1954

М. С. СУЛТАНОВ

ХАГАНИ ШИРВАНИ

(ҺӘЯТЫ ВӘ ЯРАДЫЧЫЛЫҒЫ ҒАГҒЫНДА)

АЗӘРБАЙҶАН ДӨВЛӘТ НӘШРИЙАТЫ
БАКЫ

1954

І. ХАГАНИ ЯРАДЫЧЫЛЫҒЫНЫН ӨЙРӘНИЛМӘ ТАРИХИНӘ ДАИР

Советләр Иттифагының хошбәхт вә азад аиләсинә дахил олан халглар анчаг сосялист ыңгилабындан сонра өз мәдәнийәт тарихини лайигинчә өйрәнмәйә вә инкишаф этдирмәйә имкан тапмышлар. Азәрбайчан халгы да марксизм-ленинизм нәзәрийәси илә силаһланараг, дүня мәдәнийәти хәзинәсиндән, бөйүк рус халгының мәдәнийәтиндән, Азәрбайчан халгының мәдәни ирсиндән истифада өтмәйә имкан тапмышдыр.

Вахтилә буржуа мütәфәккирләри тәрәфиндән тәһриф әдилән бир чох тарихи һадисәләр, марксизм-ленинизм дүнякөрүшү ишыгы алтында өз һәгиги мәнасыны алмыш вә совет халглары өз милли мәдәнийәт тарихини буржуа тәһрифләриндән тәмизләмәк сәһәсиндә мүнүм наилийәтләр әлдә өтмишләр. Лакин бу чәһәтдән совет әлминин гаршысында һәлә чох мүнүм вәзифәләр дурур. Импералистләрин дәйirmanына су төкән бир чох космополит, пантүркист, паниранист, панисламист шәргшүнаслар фарс дилиндә әсәр язан башга халгларын шаирләрини һәлә дә үмум Иран әдәбийятына дахил әдирләр. Оялар Азәрбайчан халгының ифтихары олан Низами Кәнчәвини, Хагани Ширванини вә бир сыра башга сәнәткарларымызы да Иран шаири һесаб әдирләр. Имперализмин мүртәчә идеолокиясының тәзаһүрләриндән олан бу чүр фикирләрә гаршы мубаризә апарыб тарихи һәгигәти үзә чыхармаг совет әлминин әсас вәзифәләриндән әдир.

И. В. Сталин йолдашын Низами һаггында даһиянә фикирләри совет шәргшүнасларының гүдрәтли әлми силаһла силаһландырымышдыр. Украина язычысы Бажан, Низами Кәнчәви һаггында И. В. Сталинин сөйләдикләрини белә нағыл әдир:

„Сталин йолдаш Азербайжан шаири Низамидән даныштыр, гардаш Азербайжан халгынын бу бөйүк шаирини ачыг өз эсэрлэриндән чохуну фарсча яздыгына көрә Иран шаири һесаб этмәк иддиаларынын тамамилә әсассыз олдуğunu шаирин өз сөзләри илә субут этмәк үчүн, онун эсэрлэриндән парчалар охуорду. Низами өз халгы үчүн ана дилиндә язмага ичәзә верилмәдигиндән фарсча язмага мәчбур олдуğunu өз эсэрлэриндә гөйд әдир. Бәшәр тарихинин яратдыгы бүтүн сәрвәти өз кениш дүһәсы вә бөйүк зәкасы илә гаврамыш олан Сталин йолдаш, Низаминин эсэриндән мәнз бу ери мисал кәтирирди“¹.

Гардаш совет халгларынын милли мәдәнийәти тарихинә бөйүк аталыг гайгысы көстәрән Коммунист партиясы бизә, кечмиш мәдәни ирсә нечә янашмаг лазым кәлдийини өйрәдир.

Тарихә марксист бахышы бәшәрийәтин эсрләрдән бәри яратдыгы мүтәрәгги идеялары, әмәкчи халгы азадлыга доғру апаран арзу вә истәкләри йүксәк гиймәтләндирир, бөйүк вә кичиклийиндән асылы олмаяраг, һәр халгын ирәлийә доғру инкишаф просесиндә иштирак әтдийини гәбул әдир.

Азербайжан халгы шанлы Ленин-Сталин милли сясәти сайәсиндә өз формача милли, мөзмунча сосияләт мәдәнийәтинин яратдыгы заман классик мәдәни ирсини өйрәнилмәси вә тәблиг әдилмәси ишинә дә чидди әһәмиyyət верир.

Биз Азербайжан халгынын олдуғча зәнкин мәдәнийәт тарихини, Азербайжан әдәбийяты даһиләринин эсэрләрини әзиз тутмалы, онларын гәдрини билмәли вә дәриндән өйрәнмәлиийик. Совет һөкүмәти, милли мәдәнийәтинин парламасы үчүн бүтүн шәрәпти яратмышдыр. О һәр бир халгын тарихи-мәдәни ирсинә йүксәк гайгы бәсләйир. Коммунист партиямыз, коммунизм гуручулуғуну һәр бир сайәсиндә олдуғу кими, ССРИ халгларынын милли мәдәнийәтинин инкишаф әтдирилмәсинә дә яхындан рәһбәрлик әдир.

Советләр Иттифагы Коммунист партиясы МК-нын вә Азербайжан КП МК-нын идеоложи мәсәләләрә дәир

җәһиһур гәрарлары, Сталин йолдашын „Марксизм вә диалктик мәсәләләри“, „ССРИ-дә сосиялизм итгисади проблемләри“ адлы даһиянә эсэрләри вә башга мұһүм партия сәһәдләри бизә өз мәдәнийәт тарихимизи Ленин тәһлими әһәсиндә тәдгиг этмәк йолларыны айдан көстәришди. Биз бу мұһүм көстәришләрә әсасланараг өз кечмишимизи, мүтәрәгги азычыларымыз, әлм вә сәнәт адамларымызы бөйүк ифтихар һиссилә өйрәниб тәдгиг әтмәлиийик.

Орта әср классик Азербайжан шаирләри ичәрисиндә Низамидән сонра, дүня әдәбийятында көркәмли мөвгә тутан бөйүк сәнәткар—Әфзәләддин Хаганидир.

Хаганинин ярадычылыгы индийә гәдәр һәлә дәриндән өйрәнилмәмиш, онун өзүнә мәхсус ярадычылыг вә сәнәткарлыг хусусийәтләри лазымнча изаһ әдилмәмишди.

Хагани ярадычылыгы илә мәшғул олан Авропа, һинд, Иран шәргшүнаслары¹ ери кәлдикчә онун һаггында янлыш фикирләр ирәли сүрмүш, өз биртәрәfli эсэрлэриндә Хаганини әйбәчәр шәклә салмыш, шаирин ярадычылыг гүдрәтини, дәрин фәлсәфи көрүшләрини тамамилә унудараг, ону Иранын (?) бир „мәдһаһ“ сарай шаири кими гәләмә вермәйә чалышмышлар. Онлар үмүмийәтлә Яхын Шәргин бу вә я башга халгынын әдәбийяты һаггында даһышаркән бир гайда олараг ону я фарс я әрәб я да османлы әдәбийятына бағламышлар. Онлар айры-айры халгларын әдәбийят тарихиндән бәһс әдәркән классик шаирләрин ярадычылығны буржуа об’ективизми нөгтейи-дәзәриндән „тәһлил“ әтмиш вә формализмә гапылараг бу шаирләрин эсэрләриндәки мүтәрәгги идеялары—онларын вәтәнпәрвәрлийини вә халг мәнәфеини горуан эсэрләрини өрт-басдыр әтмәйә чалышмышлар. Америка-инкилис империализминин тәһсир даирәсинә дүшән

¹ Мәсәлә, Э. Браун, В. Миниорски, Ш. Немец, Р. Шэфег вә башгалары.

ерләрде бу чүр „мәдәни“ гәсбарлыгларга вә сахтакер-
лыгларга даһа чох тәсәдүф әдиләр.

Буржуа шәргшүнаслары Хагани ярадычылығына да ялыш гиймәт вермиш вә ону Азәрбайчан мәдә-
нийәти тарихиндән айырмаға чалышмышлар. Бу са-
һәдә буржуа алимләринин позучу иши о гәдәр күчлү
олмушдур ки, бәзи совет алимләри дә вахтилә бүдрә-
миш вә онларын мәлум ифадәләрини тәкрар әдәрәк,
Хаганини Иран (?) шаири, „мәдһаи шаир“ адландыр-
мышлар (мәсәлән, А. Е. Крымски, Е. Э. Бертелс вә
башгалары).

Шәргин, хүсусилә Совет Шәргинин тарихини вә мә-
дәнийәтини тәһриф әдән зәрәрили фикирләр сон заман-
ларда партиямызын рәһбәрлийилә чидди тәнгид әдил-
миш вә исбат әдилмишдир ки, орта әср феодализми
шәраитиндә фарс вә әрәб дилиндә язылан һәр әсәр
фарс вә әрәб халгынын әдәбийятына дахил әдилә бил-
мәз. Әсәрләрини фарс дилиндә язмаға мәчбур олан Ни-
зәми, Хагани, Фәләки, Зүлфүгар Ширвани кими шаир-
ләр мәһз азәрбайчанлы олдуғу кими, әсәрләрини әрәб
дилиндә язмаға мәчбур олан Абдулла ибн Мүгәффә, Сей-
әвәһини Нәһәви кими язычылар да тачик халгына
мәнсубдурлар. Беләликлә, Мараға рәсәдханасы Азәр-
байчан халгынын, Сәмәргәнд рәсәдханасы исә өзбәк
халгынын тарихи абидәсидир.

Биз Азәрбайчан халгынын орта әсрләрдә фарс ди-
линдә яратдығы әдәбийята да бу принцип әсасында гий-
мәт вермәлиийк.

Хаганинин ярадычылығына кәлдикдә исә бу өзү хү-
суси бир тәһлил тәләб әдир.

Феодализм базиси үзәриндә гурулан орта әср сарай
әдәбийяты өз тарихи шәраитинә уйғун бир сурәтдә
яранырды. Бу сәбәбә көрә Хагани нә гәдәр ки, сарай-
да бир мәдһаи шаир кими языб ярадырды, зәһмәткеш
халгын мәнәфеини ифадә әдә билмәзди. Лакин о, са-
райдакы рәзаләт вә риякарлыгы көрүб, ондан узаглаш-
дыгда халға яхынлашмыш вә бу заман онун ярадычы-
лығында мütәрәгги мотивләр яранмышдыр. Буна көрә
биз, Ширваншаһ Мәнучеһрин сарай шаири оларат

мәһләр язан кәңч Хагани илә сарай чинайәтләрини,
феодализмин гаранлыг аләмини ифша әдән, халға сы-
ғынан Хагани арасындакы фәрги нәзәрдән гачырмама-
лыийг. Башга сөзлә биз зәккин, мүрәккәб, зиддийәтли
Хагани ярадычылығыны инкишафда, зиддийәтләр мү-
баризәси һалында өйрәнмәлиийк, һәртәрәfli өйрәнмә-
лиийк.

Хагани, өз бахышларындакы бүтүн зиддийәтләрә вә
тарихән шәртләнән мәһдудлуғларга бахмаяраг, дөврүнүң
габагчыл сәнәткәры кими, бир чох әсәрләриндә һаг-
сызлыг вә зүлмә гаршы әтираз вә үсән әдән, горхмәз,
чәсәрәтли вә мүбариз шаирдир. Онун „Һәсбийә“ адла-
нан шеирләри, фәлсәфи гәзәлләри, гит'әләри вә рүбан-
ләри бу чәһәтдән чох сәъийһәзвидир. Буржуа шәргшү-
наслары Хагани ярадычылығыны тәдиг әдәркән, онун
бу әсәрләринә гәсдән көз юммушлар. Шаирин әсл
ярадычылыг симасыны ачыб кәстәрмәк үчүн онун мәд-
һийә характери дашыян, мүбалигәли гәсидәләриндән
даһа чох, һәмин бу ичтиман мазмунлу әсәрләрини нә-
зәрә алмаг вә тәһлил өтмәк ләзымдыр. Бунсуз Хагани
ярадычылығы дүзкүн өйрәнилә билмәз.

Азәрбайчан вә Яхын Шәрг язычылары һаггында,
ғыса вә сәтһи дә олса, илк мәлуматы биз әсасән тәз-
кирәләрдән алырыг. Мүхтәлиф дөврләрдә Шәргин әдә-
бийәт мараглылары тәрәфиндән язылан бу тәзкирәләр
бизә шаирләрин һаятына вә әсәрләринә даир хейли
материал вермәкәдир. Хагани ярадычылығы илә мәшғул
олан әдәбийятшүнаслар да һәр шейдән әввәл бу тәз-
кирәләрә мүрачиәт өтмишләр.

Бизә мәлум олан тәзкирәләрдән ән гәдими Мәһмәд
Овфинин (XIII әср) „Лобаб ол-әлбәб“ адлы әсәридир.
Даһа сонрала аид олан тәзкирәләр¹ вә тарихи
мәнбәләр Овфинин Хагани һаггында вердийи ғыса вә
сәтһи мәлуматы демәк олар ки, чох чүз'и дәһишклә-
лә тәкрар өтмишләр. Истәр бу тәзкирә, истәрсә ондан

¹ Дөвләт шаһ Сәмәргәнди „Тәзкирә-тош-шүрә“; Лүтфәлибәй
Азәр „Атәшкәдә“; Әмин Әһмәд Рази „Һәфт иглим“; Рәзәгулу хан
Һидәйәт „Мәчмә-үл-фүсһәна“ вә саира.

¹ Онун әсл адм Рүзбәһидр.

сонра язылан тәзкирәләрин әксәрийәти бир-бириндән чох да ирәли кетмәйәрәк, язычынын ярадычылығы вә һәятти һаггында олдуғча сәтһи вә бә'зән дә янлыш мә'лумат верир.

Хагани ярадычылығына даир илк тәдгиг әсәрини рус алимни Ханьков язмышдыр. Оун 1864-чү илдә франсыз дилиндә яздығы „Memoire sur Khacani“ адлы әсәри Хаганини өйрәнмәк сәһәсиндә илк чидди вә диггәтәләйиг аддым иди. Бир аз сонра, 1875-чи илдә, енә рус шәргшүнасы К. Г. Залеманын „Четверостишия Хагани“ („Хагани рүбәйләри“) адлы әсәри мейдана чыхды. Мүәл-лиф, шаирин ярадычылығынын мүрәккәб маһийәтгә олдуғуну әтираф эдәрәк, өз тәдгигатында оун чәтин алашылан гәсидәләрини дейил, нисбәтән садә языл-мыш рүбаиләрини әсас алмышдыр. О дейир: „Мән Хагани гәсидәләрини баша дүшмәдим вә буна кәрә дә оун рүбаийәтларини нәшрини өһдәмә көтүрдүм; чүнки бу, нисбәтән даһа асандыр“¹.

Совет шәргшүнасы профессор Е. Э. Бертелс, К. Залеманын бу әсәрини, бүтүн нәгсанларына бахмайрат, истифаләйә лайиг билир². Әсәрин гиймәтли чәһәтләриндән бири одур ки, бурада Хагани ярадычылығына даир чох кениш библиографик мә'лумат вардыр.

Хагани барәдә мә'лумат вермәйә чалышан Авропа шәргшүнасларындан никилс „алими“ Э. Браун әсас әтибарилә Ханьковун вә тәзкирәкләрин дедикләрини тәкрийр этмиш вә Хаганини үмүм Иран әдәбийятына дх-хил эдәрәк, өз ағаларынын империалист гәсбкарлыг сясәтинә хидмәт этмишди. Браун кими башга Авропа шәргшүнаслары да Хагани ярадычылығыны буржуа об'ективизми вә формализм чәһәсиндән „тәһлил“ эдәрәк, оун һаггында һеч бир әһәмийәтли фикир сөйләмәмишләр. Браундан сонра Хагани һаггында һәчм әтибарилә нисбәтән кениш мә'лумат вермәйә чалышан-лар сырасында Иран әдәбийятшүнасларындан Бәдиүз-зәман Хорасанини көстәрмәк олар. Лакин о өзүнүн „Со-хән вә Сохәнвәрән“ адлы ики чилдик әсәриндә Хагани ярадычылығынын бир сыра мәсәләләрини тәһриф этмиш-

дыр³. Һинд әдәбийятшүнасы Шибли Нә'мани дә „Ше-рүл-әчәм“ адлы китабында Бәдиүззәмандан ирәли кедә билмәмишдир.

Хагани ярадычылығы анчаг совет алимләри тәрәфин-дән һәгиги мә'нада, әлини сурәтдә тәдгиг вә тәһлил эдил-мәкдәди. Бу сәһәдә акад. Крымски, проф. Е. Э. Бертелс, Ю. Марр, А. Болдырев вә башга совет алимләри ча-лышмышлар. Доғрудур, бу алимләр дә бә'зән сәһв ола-рат, Хаганини Иран шаири адландырымышлар; лакин он-лар Хаганинин ярадычылығына вә һәятына даир нисбә-тән дүзкүн вә кениш мә'лумат да вермишләр. Бу чәһәт-дән Ю. Н. Маррны „Хаганинин ени изаһы мәсәләсинә даир“ вә А. Н. Болдыревин „Ширванын ики шаири— Низами вә Хагани“⁴ әсәрләри хусуси гейд эдилмәлидир.

Азәрбајҹанда Совет һакимийәти гурулана гәдәр Хагани ярадычылығынын тәдгиги илә чидди сурәтдә марағланан олмашмышдыр. Доғрудур, XIX әсрин көркәм-ли алимни вә тарихчиси олан Аббасгулу Аға Бақыханов („Күлүстани-Ирәм“⁵) вә бә'зи әдәбийәтчылар Хаганидән бәһс этмишләр. Лакин онлар да табағчадан бәлти олан мә'лумата ени бир шей әләвә этмәмишләр.

Азәрбајҹанда Совет һакимийәти гурулудугдан сонра Азәрбајҹан халгынын милли мәдәнийәт тарихи, о чүм-ләдән әдәбийәт тарихи марксизм-ленинизм дүнякөрүшү принципләри әсасында дәриндән өйрәнилмәйә башлады вә Низами, Хагани кими доғма Азәрбајҹан классик язычылары да өз һәгиги гиймәтләрини алдылар.

Низами Кәнчәвинин 800 иллийи мүнәсибәтилә язы-лан әлими-тәдгиги әсәрләр вә мағаләләрдә Азәрбајҹан әдәбийятшүнаслары оун мүасири Хаганинин дә һәят вә ярадычылығы һаггында бә'зи ени мә'лумат вермәк-лә бу сәһәдә ирәлийә доғру бир аддым атдылар.

Биз бу әсәрдә, олдуғча мүрәккәб ярадычылығыа малик олан шаир Әфзәлэддин Хагани һаггында аз-чох мүкәммәл мә'лумат вермәк үчүн, юхарыда адлары

¹ Ери колдикчә бу әсәрләрин нәгсанлары һаггында данышы-лачағдыр.

² Бах: „Хагани, Низами, Руставели“, Москва—Ленинград, 1935, сәһ. 7—14.

³ Бах: „Памятники эпохи Руставели“, Ленинград, 1938, сәһ. 111—138.

⁴ А. Бақыханов „Күлүстани-Ирәм“, сәһ. 166.

¹ К. Залеман. „Четверостишия Хагани“, 1875, сәһ. 10.

² Е. Э. Бертелс „Литература эпохи Низами“ (Бах: „Известия Академии Наук СССР“, 1941. № 2, сәһ. 49).

II. ХАГАНИНИН ДӨВРҮ, НЭЯТЫ ВЭ ЯРАДЫЧЫЛЫГЫНА ҮМУМИ БИР*НЭЗЭР

Хаганинин вәтәни Азәрбайчан, Аббасиләр хилафәтинин тәдричән эәифләмәси вә арадан галхмасы илә дирчәлмиш, XI—XII әсрләрдә артыг итгисади вә мәдәни чәһәтдән аз-чох инкишаф әтмишди. Өлкә айры-айры феодал ханәданлары арасында парчаланмыш олса да, узун сүрән әрәб һөкмранлығы әсарәтиндән хилас олмуш бир вәзийәтдә иди. Һәлә X әсрдә әрәб чографияшүнаслары Азәрбайчаны о дөврә көрә инкишаф әтмиш бир өлкә вә Азәрбайчан халгыны отураг бир халг кими тәсвир әтмишдиләр. Өлкәнин итгисади-мәдәни нәяты XII әсрдә даһа да чанланды. XII әсрин биринчи ярысында Тәбриз шәһәри Атабәй илдәкизиларин пайтахты олуб, о вахта көрә бөйүк итгисади вә мәдәни мәркәз кими гоншу дөвләтләрин нәзәрини өзүнә чәлб әтди. Гызыл Арслан өз һакимийәти дөврүндә (1186—1191) апардыгы гәсбкарлыг мұһарибәләри илә илдәкизиләр дөвләтинин һүдудларыны бир аз да кенишләндирди.

Азәрбайчанда мәркәзләшмиш дөвләт яратмаг йолунда әдилән сә'йәләр, ядәлли гәсбкарларла—әрәб хәлифәләри вә Сәлчуг султанлары илә—мүбаризәдә гәһрәманылыг вә фәдакарлыг нүмунәләри кәстәрән азәрбайчанлыларын мүстәгил яшамаг арзуларына уйгун иди. Бир тәрәфдән Ширванын о дөврдә ән бөйүк тичарәт мәркәзләриндән бири олмасындан, дикәр тәрәфдән кениш халг күтүлләрини рәһимшәһәсинә истисмар әтмәкдән истифадә йолу илә варланан Ширваншаһлар кифайәт гәдәр итгисади вә һәрби гүдрәтә малик идиләр.

Бу дөврдә һәр тәрәфдән тәчәвүзә мә'руз галан күрчү халгы харичи йшғалчыларә гәләбә чалмаг вә өз һәрби иттидарыны артырмаг мәгсәдилә гоншу Азәрбайчан халгы илә яхынлашмагы, дост вә мүтфәиг олмагы лазым билди. Белә бир иттифаг Азәрбайчан халгы үчүн дә файдалы олдуғундан, онлар әйни мәгсәдлә бирләшәрәк, Сәлчуг ордуларына гаршы биркә вурушуб, гәләбә чалдылар. Бу ики гоншу дөвләт арасындагы иттифаг, сонралар һәр ики өлкәнин һөкмдарлары арасындагы гонумлуг әлагәси илә даһа да мөһкәмләнди. Ширваншаһ Мәнучеһр, Гуручу Давидин гызы Мәликә Тамараны алараг онун күрәкәни олду¹. Хүсусилә XII әсрин сону вә XIII әсрин әввәлләриндә даһа әмәли бир шәкил алан бу яхынлыг әдәбийят вә инчәсәнәт әләминдә дә өз ифадәсини тапды.

Күрчүстанда Мәликә Тамара (1184—1213) һакимийәт башында олдуғу заман о да Ширваншаһ Мәнучеһр кими өз сарайы әтрафында бир чох шаирләр топламышды. Ширваншаһлар сарайындагы шаирләрлә Тамаранын сарай шаирләри арасында бир ярыш кедирди. Һәр ики өлкәнин сарай әдәбийятында бир сыра әйни мотивләрин олмасы бир дә бунунла әлагәдардыр. Буна нә дил айрылығы, нә дә дин вә ән'әнә фәрғи мане олурду. Неч дә тәсәдүфи дейилдир ки, Мәликә Тамаранын сарай шаири вә мәддаһы, мәшһур „Тамарини“ әсәринин мүәллифи Чахрухәззини әсәрләриндә ширванлы Хаганинин тә'сири көрүлмәкдәдир². Һәбелә күрчү халгынын даһи шаири Шота Руставели өз мүасирләри олан Низами вә Хаганинин ярадычылығы илә таныш иди. Хаганинин күрчү дилини билмәси вә онун әсәрләриндә күрчү сөзләринин олмасы да бу гаршылыгы мүнәсибәтин тәһәүүрләриндән биридр. Буну Хаганинин ашағыдагы бейти сүбүт әдир. О азыр:

¹ „Памятники эпохи Руставели“ китабында Гуручу Давидин өз гызыны Мәнучеһрә дейил, Ахситана вердийи илдиә олунур (сәһ. 113). Дүз дейилдир.

² Бах: Ю. Н. Марр „Хагани, Низами, Руставели“ китабына мүгәддәмә, Москва—Ленинград, 1935, сәһ. 5.

„О сары сачлы, ағ үзлүнүн өшгн илэ
Абхазда яшайыб, күрчү диянде данышмалы олдум“.

Хаганинин өз шеирлериндэн мә'лум олур ки, о, гардаш әрмәни халгы ичәрисиндә дә бөйүк һөрмәт га-
занмышдыр. Шеирлеринин бириндә шаир языр:

Мән һәр заман Эрмәнистан өлкәсинә этсәм сәфәр,
Мәни сонсуз һөрмәт илэ гаршылаяр әрмәниләр.
Хүсусилә бу Нәстуря гошумузуз әһәлиси
Йүксәк хатир гояр мәнә икинчи бир Иса гәдәр...¹

XII әсрдә Ширваншаһлар сарайы әтрафына топлаш-
мыш сәнәткарлар, шаһлары мәдһ этмәклә барабәр, Азәр-
байчан халгынын үмуми мәдәниййәт абыдәләри хәзинә-
синә дахил әдилә билән өлә сәнәт әсәрләри дә ярадыр-
дылар ки, бу әсәрләр гоншу халгларын инчәсәнәт вә
әдәбийятына белә тә'сир кәстәрирди.

„Руставели дөврүнүн абыдәләри“ китабында оху-
руг: „Мүсәлман Зағфазиясы (Ширван вә Кәнчә нә-
зәрдә тутулур—М. С.) шаирләри тәрәфиндән яранан
парлағ сәнәт әсәрләри күрчү әдәбийятынын бә'зи әсәр-
ләринә әһәмийәтли вә мүстәғим тә'сир кәстәрмәйә
билмәзди“.

Азәрбайчан мәдәниййәтинин кечмишләрә нисбәтән
парлағ бир инкишаф дөврү олан XII әсрдә Әбүл-Үлә,
Фәләки, Иззәддин, Гивам Мүтәрризи кими шаирләр
етишмишди. Бу шаирләр сиксиләсинин ән йүксәк зирвә-
синдә, шүбһәсиз ки, Низами вә Хагани дурурду.

Бөйүк инсанпәрвәр шаиримиз Низамидән фәрғли ола-
раг, Хагани сарайла әләгәдә олса да, онун ярадычылы-
гы о заман бир гайда шәклини алмыш мәдһаһлыгла
мәһдуд галмыр. О өз шеирлериндә әйни заманда мүтә-
рәғги фикирләр еритмиш, шаһ сарайларынын ич үзүнү
ифша әдән әсәрләр дә язымышдыр. Биз Хаганини бә'зи
буржуа әдәбийятшүнаслары² дедийн кими анчаг „мәд-

¹ Хагани, Диван, сәһ. 926.

² Енә орада, сәһ. 629.

³ А. Н. Болдырев „Два Ширванских поэта—Низами, Хагани“
(Бах: „Памятники эпохи Руставели“, Ленинград, 1939, сәһ. 114).

⁴ Эдуард Браун, Шибли Но'маи. Р. Шафәғ вә башгалары.

дәһ“ шаир һесаб этсәк, шаирин бөйүклүйүнү инкар әт-
миш оларыг; чүнки онун мәдһийәләри, шаирин кө-
рүшләринин әсас, характерик чәһәтләрини дейил, тари-
хән шәртләәнән мәһдуд чәһәтләрини ифадә этмишдир.
Хаганинин әсл үрәк арзулары, дахили изтираб вә һә-
йвәчәнлары онун лирик әсәрләриндә — һәбсийә, мәрсйә,
гәзәл, рүбаи вә гит'әләриндә өз ифадәсини тап-
мышдыр.

Хагани бу кими әсәрләриндә халгын ағыр вәзийәт-
тиндән дә бәһс әдәрәк зүлмкар шаһларә вә феодалларә
гаршы нифрәт вә лә'нәтләр ягдырмышдыр. Хаганинин
ярадычылығындакы бу чәһәт ону бир чох мүасирләрин-
дән вә устәды Әбүл-Үладан чидди сурәтдә фәрғләнди-
рир. О, мүәллими Әбүл-Үланын тәшвиғи илә сарая
кетмишсә дә, сонә гәдәр оранын заһири дәбдәбәсинә
валәһ олуб галмамышдыр. О, шаһларын „пияләсиндәки
шәрәбын инсан ганы, сүфрәсиндәки кабабын рәиййәтин
чийәри“ олдуғуну һисс этдикдә зүлм вә истибад оча-
гы олан сарайы тәрк әтмәк гәрәрына кәлмишдир. О,
бир аз әввәл мәдһ әтдийи шаһлары сонсуз нифрәт һис-
силә сатира атәшинә тутмуш, халгын дәрдинә агла-
мыш, һәтта һәбс, ишкәнчә вә мәһрумийәтләрдән белә
орхмамышдыр.

* *

Индийә гәдәр Хагани ярадычылығындан бәһс әдән
бүтүн тәзकिрә язанлар вә тәғдигатчыларын чоху шаи-
рин тәрчүмәйи-һалында бир нечә мәсәләни мүхтәлиф
шәкилдә изаһ этмишләр; онун һарада анадан олдуғу,
һәгиги ады, тәвәллүд вә өлүм тарихи мәсәләләри дола-
шыг салынмышдыр.

Һалбуки шаирин өз әсәрләриндә онун доғма юрду,
тәвәллүд тарихи вә әсл ады һаггында кифайәт гәдәр
мә'лумат вардыр.

Хаганинин анадан олдуғу ер мәнбәләрдә чүрбәчүр
кәстәрилмәкдәдир. Ханыков¹, һүсейн Даниш², К. Зале-

¹ Ханыков „Memoire sur Khacani“ сәһ. 8.

² һүсейн Даниш „Тә'лим-е зәбан-е фарси“, IV чилд, сәһ. 46.

ман¹, Эдуард Браун² вэ башгалары³ онун Ширванда дейил, куя Кәнчәдә анадан олдуғуну иддиә әдирләр Тәзкирәләрин чохусу исә онун ширванлы олдуғуну тәс-диг әдир.

Шүбһәсиз, бу мәсәләдә шаирин өз сөзләри һәлләдичи рол ойнамалыдыр. Хагани дәфәләрлә өзүнүн Ширванда доғулдуғуну гейд этмишдир. Төһфәтул-Ирагәйн⁴ әсәриндә о, вәзир Чәмәләддинлә сөнбәтини тәсвир эт-дийи заман азыр ки, мән вәзирин „һаралысан?“ суалына белә чаваб вердим:

Дедим: Бир шәкирдәм, һәм дә сөз билән,
Ширван торпағында доғулмушам мән⁵.

Демәли, Хагани Кәнчәдә дейил, Ширванда анадан олмушдур⁶. Онун ады Ибраһим, ләгәби Әфзәләддин, атасынын ады Әли, илк тәхәллүсү „Һәгайиги“ вә әсл тәхәллүсү исә „Хагани“ дир.

Шаирин тәвәллүд тарихи дә тәзкирәләрдә вә тәдгигат әсәрләриндә мұхтәлиф кәстәрилиз. Бу тарих һичри 500-чү ил (миладиди 1106) илә һичри 545-чи ил (миладиди 1150) арасында доланыр. Академик Крымски һәтта шаирин 1106-чы илдә⁷ доғулдуғуну мұбаһиһәсиз сурәтдә гәбул әтмәйи тәләб әдәрәк азыр: „Бу тарих гәгәйиһәниңкар әдиләси дейил. Чүнки Хагани өз тәвәллүд тарихини ики дәфә⁸ гейд әтмишдир. Бириси, 1170-чи ил, ә⁹

¹ К. Залеман „Четверостишия Хагани“, сәһ. 14.

² Э. Браун „A literary history of Persia“, чилд II, сәһ. 391.

³ Крымски дә Хаганинин Кәнчәдә анадан оламасыны әһтинал әдир. (Бах: „Современники Низами“, сәһ. 156, әләзмасы Низами адына әдәбийят вә дил инетитунун элми архивиндә сахланылдыр.)

⁴ Хагани, „Төһфәтул-Ирагәйн“, әләзмасы, сәһ. 22.

⁵ Шамахи яхынлығында олан Мәһмәд кәндини сакинләри һәлә инди дә Хаганинин орада анадан олдуғуну сөйләйриләр.

⁶ Илк дәфә Ханьков бу фикрлә олмушдур вә сонрақы тәдгигатчылар да она әсәсләнмишлар.

⁷ Дүз дейил. Хагани бу рәғәми әсәрләриндә азы алты ердә хатырлатмишдыр (Бах: „Диван“, сәһ. 20, 238, 362, 621, 785 вә Т. И., сәһ. 101).

⁸ Акад. Крымски бу шә’рин тарихини 1170-чи ил кәстәрдиәкә өзү-өзүнә индә кетмиш олур, чүнки бу шеирдә Хагани өзүнүн 50 яшында олдуғуну гейд этмишдир. Онда белә чыхыр ки, Крымски бу тарихи 1170 дейил, 1106+50=1156 (?) кәстәрмәли инди.

Бизанс шаһзадәсинә яздығы мәктубунда, икинчиси, 1180-чи илдә яздығы „Исфәһан“ рәдифли гәсидәсиндә¹.

Академик Крымскинин вә башгаларынын бу гәрәра кәлмәсинә Хаганинин ишләтдийи „Пансәд-е һичрәт“ (һичрәтин 500 или) ифадәси сәбәб олмушдур. Лакин онлар бу сөзү сәһв баша дүшүмшк вә сәһв дә тәрчүмә әдәрәк Хаганинин һәгиги тәвәллүд тарихини мұәййән әтмәкдә долашмышлар.

Шаир „Исфәһан“ рәдифли гәсидәсиндә азыр:

„Пансәд-е һичрәт чо мән нәзәд екане
Баз докане конәм сәна-е Исфәһан!“

„Һичрәтин 500 или мәним кими башга бир адам яратмады ки, мән дә Исфәһанын тә’рифини ики әләйим“².

Ханьков, Залеман, Эдуард Браун вә сонра академик Крымски бу бейти нәзәрә аларак, кұман әтмишләр ки, куя Хагани һичрәтин 500-чү илиндә (миладиди 1106) анадан олдуғуну сөйләйир³; лакин мәсәлә башга чүрдүр.

Хагани өзү һичри тарихин VI әсриндә яшамышдыр. О, „500 һичрәт“ дедикдә өзүндән габаткы бүтүн 500 илә (йә’ни 5 әсрә) ишәрә әдир. О демәк истәйир ки, бу кечән 500 илдә, Хагани кими сөз устасы яранмамышдыр.

Бу фикри сүбүт үчүн Хаганинин ашағыдакы сөзләрини гейд әтмәк кифайәтдир:

Довр-е кәмал-е пансәд-е һичрәт шоһасо бәс,
Кан пансәд-е дөкәр һәмә довр-е мәһал буд.
Халгәднә моттафәг ке чо Хаганин нәзәд
Ил пансәди ке моддәт-е довр-е кәмал буд.

„Камал доврү олан һичрәтин 500 илини тәдгигат әлиб өйрәнсән кифайәтдир. О бири 500 ил (һичрәтдән габаткы—М. С.) мәһал доврү инди. Һамы бу фикрә шәриқдир ки, бу кечән 500 камал илиндә Хагани кими бир адам яранмамышдыр“⁴.

¹ Акад. Крымски. „Современники Низами“, әләзмасы, сәһ. 159.

² Хагани, Диван, сәһ. 362.

³ Нәдәһсә К. Залеман бир аз да ирәли кедәрәк, Хаганинин һәтта сентябрын 2-дә (г) анадан олдуғуну да азыр (Бах: „Четверостишия Хагани“, сәһ. 14).

Ханьков, Хаганинин Ахситан шаһи мәдһ әдәркән дедийи:

„Пансәд-е һичрәт аз чәһан һич халғи чоһ то нәзәд“—ифадәсини дә сәһв аңларак, Ахситанын да 500-чү илдә (1106) анадан олдуғуну иддиә әтмишдир (Бах: „Memoire sur Khacani“, сәһ. 23).

⁴ Хагани, Диван, сәһ. 621.

Бу сөzlәрдән айдын олур ки, Хагани һичри тарихин 500-чү илини дейил, кечән 500 илини нәзәрдә тутур.

Демәли, шаирин тәвәллүд тарихини академик Крымскин дедийи кими 1106-чы ил (милади) гәбул әдә билмәрик¹.

Хаганинин тәвәллүд тарихи онун 24 яшында икән, милади 1144-чү илдә, Әләәддин Атсиз Харәзмшаһа яздығы гәсидәдән дүрүст айдын олур. Шаир языр:

*Сәт-е рузо шәбәст сал-е һаятәм бәли.
Чо-мәлий саат һәст бистә чәһар аз шомар.*

„Мәним яшым бир кечә-күндүз сааты гәдәрдир. Бу саатларын чәми 24-дүр“¹.

Бурадан да Хаганинин һичри тарихлә 500-чү илдә (милади: 1106) дейил, милади тарихлә 1144—24=1120-чи илдә доғулдуғу айдын олур.

Хаганинин өлүм тарихи даһа чоҳ долашдырылмыш-дыр. Бу рәғәм тәзкирә вә әдәбийят тарихи китабларын-да һичри 532-чи ил (милади: 1137) илә һичри 595-чи ил (милади: 1199) арасында доланыр.

Бу тарих ак. Крымски, проф. Бертелс вә башга алим-ләрин әсәрләриндә дә мүхтәлиф кәстәрилмишдир (мә-сәлән: 1182, 1184, 1190, 1194...). Лакин сон заманда әлдә әдилмиш бир сәнәдә әсасән, бу долашыглыгы ар-тыг бирдәфәлик һәлл этмәк мүмкүн олду вә Азәрбай-чан алимләри бу хусусда дүзкүн мә'лумат вермәйә им-кан тапдылар.

¹ Хаганинин тәвәллүд тарихини һичрәтин 500-чү или гәбул әдәләр Хагани илә әләгәдар олан шәхсийәтләрин дә тәвәллүд вә вәфат тарихләрини дүзкүн изаһ этмәмишләр. Буиан асылы олараг: Әбүл-Үлә Кәнчәвинин вә Хаганинин әмиси Кафиәддин Өмәр ибн Османын да тәвәллүд вә вәфат тарихләри долашдырылмишдир.

¹ Хагани, Диван, сәһ. 199.

Атсиз Харәзмшаһын сарай катиби—шаир Рәшидәддин Вәтват. Хаганинин бу гәсидәсинә 31 бейтдән ибарәт бир гәсидә-тәрифнама язмышды ки, Хагани чавәб олараг бир ил сонра Рәшидәддинә „Мәжр - бе сәһт-е кийли һәманд бу-е вәфә“ („Мәжр дүняда вәфадан әсәр гәлмады“) мисраы илә башланан гәсидәсини язды. Һәмин гәсидәдә Хагани енә 25 яшы олдуғуну гәйд этмишдир (Бах: Хагани, „Диван“, сәһ. 30).

Азәрбайчан ССР Элмәр Академиясы янындакы Низами музейинин архивиндә Хагани гәбринин 1931-чи илдә алынмыш әстампажы¹ сахланмагдадыр. Бу әстам-паж Азәрбайчан ССР Элмәр Академиясынын әлми иш-чиси мәрһум Новруз Агаев тәрәфиндән Тәбриздә, Сүр-хаб гәбристанында Хагани гәбринин китабәсиндән чы-харылыб кәтирилмишдир. Новруз Агаев бу әстампажын чыхарылмаг әмәлийятыны белә тәсвир эдир: „Совет идарәси иши илә әләгәдар олараг, мән 1920—1930-чу илләрдә тез-тез Тәбризә кедирдим. Һәмишә фикримдә доланырды ки, мән „Мәгбәрәт-ош-шүәра“ адланан Сүрхаб гәбристанына кедиб мәшһур Азәрбайчан шаири Хаганинин гәбрини көрүм. Тәбриздә көһнә танышлар-мыдан бири илә көрүшдүм. О бу арзуму еринә етир-мәк үчүн мәнә көмәк әдәчәйинә сөз верди... О мәнә деди: „Хаганинин гәбрини шәхсән көрдүйүм үчүн, ону сәнә кәстәрә биләрәм“. Биз гәбристана кетдик. Сүрхаб, Тәбризин ичәрисиндә бир мәһәлләнин адыдыр. Гәбри-стан бу күчәнин гәрб тәрәфиндәдир... Хаганинин гәбрин дөрд парча дашдан ибарәт олан сәндүгә шәклиндә-дир. Дашларын көһнәлийиндән, һавә вә су тәсири илә бозармасындан вә гәбрин үзәриндәки язылардан гәт'и демәк олар ки, бу гәбр Хаганинин өз дөврүндә тикил-мишдир. Бақыя кәлдикдә бу мәсәләни „Асари-әтигә чәмиййәти“ндә данышдым. Орада мәнә графит верди-ләр. Мән бу дәфә Тәбризә кәдәндә Хагани гәбринин китабәсини кағызә көчүрүб Бақыя кәтирдим вә „Асари-әтигә чәмиййәти“нин мәркәзи идарәсинә вердим“.

• Китабә XII әсрдә ишләнән әрәб әлифбасы илә (куфи хәтти илә) язылдығындан инди ону охумаг о гәдәр дә асан дейил. Эпиграфия мұтәхәссиси, тарих әлмәлери намзәди Әждәр Әләскәрзәдә тәрәфиндән дүзкүн охун-муш һәмин китабә сүбүт эдир ки, һәгигәтән бу гәбр

¹ Әстампаж—гәбр дашы китабәсинин кағызә көчүрүлүш сүрәти.

Хаганининдир⁴. Бу, куфи хәтти илә язылмыш һәмнин ики гәбрин бирисидир ки, 1856-чы илдә Ханыков он-лары охуя билмәмишди⁵.

Китабәдә әрәб дилиндә бу сөzlәр язылмышдыр

هذا القبر³ المرموم
حوم المغفور
اكبر⁴ الحكما
و الشعرا حكيم⁵
افضل الدين ابرا
هم⁶ خافاني بن علي شر⁷
شرواني⁸ بتاريخ شوال
سنة خمس و تسعين
و خمس مائه⁹.

Тәрчүмәси:—Бу гәбр рәһмәтлик, багышланмыш, философларын вә шairләрин бөйүйү, һәким Әфзәлэддин Ибраһим Хагани ибн Әли Ширванининдир. Шәввал [айы] беш йүз дохсан бешинчи ил һичри.

Бу китабә илә артыг тамамилә сүбүт олунур ки,

¹ Бу барәдә бах: Әләскәрзәдә Ә.. „Хагани вә Низами гәбрләринин эпитафиялары“.—СССРИ Әлимләр Академиясы Азәрбайчан Филiaлынын хәбәрләри“, 1944, № 5, сәһ. 113.

² Хаганинин гәбри һаггында Ханыков белә языр: „Инди (1856-чы илдә—М. С.) бу гәбрдән һеч бир нишанә галмамышдыр... Мән 1856-чы илдә ики гочанын көстәрдикләри ердә һеч бир гәбр дашынын үстүндә Хагани һаггында бир ишарә белә тапмадым. Доғрудуру, куфи хәттинә бәнзәйән долашыг язылы ики гәбр дашы вар иди (!), ләкин онлар да, чоҳ күман ки, Хагани илә әлагәдар дейилдиләр“ (Бах: *Memoire sur Khacani*¹, сәһ. 45).

3	قبر	олмадыр.
4	أكبر	олмалыдыр.
5	الحكيم	олмалыдыр.
6	ابراهيم	олмалыдыр.
7	شر	артыг язылмышдыр.
8	الشرواني	олмалыдыр.
9	▼	

¹ „һичри“ сөзүнүн илк һәрфидир. Китабәдә ер чатмадыгындан анчаг баш һәрф язылмышдыр.

هذا القبر المرموم
حوم المغفور
أكبر الحكما
و الشعرا حكيم
افضل الدين ابرا
هم خافاني بن علي شر
شرواني بتاريخ شوال
سنة خمس و تسعين
و خمس مائه

Хагани Ширванинин гәбринин эстампажы.

Хаганинин әслады Ибраһим, өлүм тарихи исә 595-1199-чу илдир¹. Бурада һәлә Хаганинин шәввал (август) айында вәфат этдийи дә көстәрилмишдир ки, белә бир тәфәрруат айры һеч бир мәнбәдә йохдур.

* * *

Хагани йохсул-зәһмәткеш аиләдә бөйүмүшдур. Онун руһән дөбдәбәйә, чаһ-чалалә, шаһ сарайына бағлана билмәмәсинин бир сәбәби дә белә бир аиләдән чыхмасыдыр.

Хаганинин аиләси вә һечә һяят кечирдийи һаггында онун өз әсәрләриндә чохла мә'лумат вардыр ки, шаирин һяятыны өйрәнмәк үчүн бу мә'лумат биринчи дәрәчәли әһәмийәтә маликдир. Шаир хусусилә „Төһфәтүл-Ирагейи“ әсәриндә өзү һаггында хейли данышмыш вә өз әсл-нәсәбини бәдни ифадәләрлә изаһ этмишдир.

О, ата бабасынын бир тохучу олдуғуну билдирәрәк языр:

Сәнәтдә тохучу олмушдур бабам,
Онун сәнәтиндән алмышам илһам.

Мән дә фикр аташи, илһам суюндан
Тохурам һәр кечә көзәл бир дастан.

Мәнәм бах бу күнүн бөйүк хағаны,
Мәнәм сөз тохуяи шаир Хагани².

Сонра о, атасынын дүлкәр олдуғундан бәһс ачараг дейир:

Атам дүлкәр иди, дәрс алыб ондан
Мән дә өз дөврүмдә олдум сөзйонан.
Сөзүн матгабылла чалышараг мән
Каман дүзәлдирам гөвси-гүзәһдән.
Нә г-дәр мәскәним бу хош мәкандыр—
О, Шәрван дейилдир, бир хейрвандыр.

¹ Хаганинин вәфат тарихи белә мүйәйишләшдикдә, Низаминин 1192, 1194, 1198 кими яныш көстәрилән вәфат тарихи дә рәдд әдилмиш олур. Чүнки Хагани өләркән Низами онун өлүмүнә шеир итһаф этмишдир.

² „Төһфәтүл-Ирагейи“, әлязмасы, сәһ. 119.
Бу әсәрдә мүтәрчимини көстәрмәдийимиз шеирләри, фарс диләндән биз тәрчүмә этмишик.—М. С.

Тәсдиғ әтмәсә дә бир нечә наши
Битди Хаганилә сөз йонмаг иши¹.

Хагани анасыны һәмшә бөйүк һөрмәтлә яд әтмиш
вә онун хатирини әзиз сахламышдыр. Хагани анасы
һаггында һөрмәтлә сөз ачараг, онун ашпаз гызы олду-
гуну гөйд әдир:

Бир ашпаз гызыйды анам әзәлдән,
Онунчүн һәр кәси доюрурам мән².

Яхуд:

Анамын дуасы олмасыды, бил!
Дүняда бир ишә олмаздым элиң.

Нәстури гызыйды мөбәди нәжад,
Сонра да ислама омушду мө'тал.
Бата билмәмакчин мәнә бир дүшмән
Сәһәрин охундан гайырды чөвшән.

Онун һаггы чохлур бойнумда бишәк,
Бойнумда әминин һаггы олан тәк³.

Хаганинин бу бейтләриндән айдын олур ки, онун
ата бабасы тохучу, атасы дүлкәр, ана бабасы ашпаз,
анасы (сонрадан ислам динини гәбул әдән нәстури гы-
зы) иплик әйирән олмушдур. Белә касыб бир аилдә
догулан Ибраһимин һәят олдугча далгалы, һәйәчанлы
вә мүрәккәб бир шәраитдә кечмишдир. О, сәккиз яшын-
да икән, атасы "зәманәнин зүлм-вә әзабына таб кәтир-
мәйиб", аиләсини атыб кетмишдир. Сонра кичик яшлы
Ибраһим о заманын мәшһур алим вә тәбиби олан әмиси
Кафиәддин Өмәр ибн Османын тәрбияси алтында
дөврүнүн мүхтәлиф әлмләриндән (сәрф-нәһв, нүчум,
тибб, һикмәт, фиғһ вә с.) дәрс алыб бөйүмүшдур.

Хагани бу әмиси һаггында белә мә'лумат верир:

Бил әмин Өмәрин сайәсиндә мән
Етимлик дининин гачдым әлидән.
Атам дөзмәйәрәк дәрәдә чаһанда,
Сам Залы⁴ атан тәк мәни атанда,
Әмин Симург кими сәрф әдиб әмәк,
Ганады алтына алараг, Зал тәк—

Галдырды билийин Гафына¹ һәмән,
Бәсләдим онун өз ювасында мән.
О олду һәмшә мәнә мөһрибан,
Яралы көнлүмә о гойду дәрман.
Кердү сөз мүлкүмә мән бир һакимәм,
Адымы о гойду: һәссани-Әчәм².

Хагани өз әмисиндән дәрс алдыгы заман таһик хал-
гынын XI әср шаирләриндән Сәнан Гәзнәвинин "Һәди-
гәтүл-һәгайиг" адлы әсәринин тә'сирин алтында "Һәга-
йиги" ләгәби илә шеирләр язырды. Әмиси һәлә сағ икән
кәнч Хагани бир шаир кими танынмаға башламышды.

Әмиси вәфат өздәдә, Хаганинин 25 яшы вар иди.
Артыг бу вахт онун шеирләри чох яйылышды. Бу за-
ман Ширваншаһларын мөддаһы, Мәлик-үш-шүәра Әбүл-
Үлә Кәнчәви ону Ширваншаһлар сарайына апарыб орада
она "Хагани" тәхәллүсүнү вермишди. Чох кечмәдән
Хагани өз мислсиз исте'дад вә гәбилийәти илә сарай
шаирләри ичәрисиндә мүнһум бир мөвгә тутду. Хагани-
нин бу исте'дадыны көрән Әбүл-Үлә әввәлчә шаир Фәлә-
ки Ширванийә вә'д әтдийи гызыны Хаганийә вериб,
онунла гоһум олду. Аз сонра Хагани ярадычылыг әлә-
миндә һәтта өз устасы Әбүл-Үләны белә керидә гойду.
Бу чәһәт сарай хадимләринин һәсәдинә сәбәб олдуғу
кими, Әбүл-Үләны да нараһат әтди. О әйни заманда
сарайла барышмаян, һөкмдарла йола кетмәйән күрәкә-
нинин сәбәбинә өз һөрмәт вә мөвгенин әлдән келдәчә-
йиндән дә горхуя дүшдү. Әбүл-Үлә ону нәсиһәтлә йола
кәтирә билмәдийини көрдүйү заман, Хаганини кәскин
бир сурәтдә һәвв әтди. Шәхси вә ичтимаи һәятында
һагсыз һүчумлара мә'руз галан вугарлы Хагани дә өзүн-
дән яшча бөйүк олан гайнатасы вә мүәллимә Әбүл-
Үләя кәскин бир чаваб вермәйә мәчбур олду.

Бу кими һадисәләр Хаганини икиүзлүклә доту олан
сарай һәятындан кет-кедә усандырды. Чүнки о, дүз-
лүйү севән, пахыллыға нифрәт өдән бир шәхс иди. О
бир рүбәсиндә демишдир:

¹ Гаф (Гафғаз) дағы.

² "Төһфәтүл-Ирагәйи", әлязмасы, сәһ. 1:9.

¹ "Төһфәтүл-Ирагәйи", әлязмасы, сәһ. 119.

² Енә орада, әлязмасы, сәһ. 121.

³ Енә орада, сәһ. 121.

⁴ Фирдәвинин "Шаһнамә" әсәриндәки сурәтләрдәндир.

„Әкәр истәйирсән гәлбин айна кими тәмиз олсун, он шейн гәлбиндән чыхарт: тамаһ, хәянәт, пахыллыг, һарам, гыйбәт, әдәәт, һәсәд, тәкәббүр, рия вә кин“¹.

Лакин Хаганинин нифрәт әтдийн бу сифәтләр сарай хадимләринин һамысында вар иди.

Хагани бир сарай мәддаһы кими ялтаглыг, итаәт вә тәлхәклик әтмәк истәмирди. Сарай һаяты онун үчүн кетдикчә дөзүлмәз олурду. О, сарайда өзүнү „ғанады ғырылмыш гуш кими дәмйр гәфәсдә“ һисс әдирди. Дикәр тәрәфдән „рәгибләр вә бәдхәһ сарай хадимләри“ онун чәкдийн аһы белә наразылыг әләмәти кими шаһа чатдырар, ону нәсә олурса олсун ләкәләмәк истәйирдиләр.

Шаир сарайдакы вәзийәтини „Төһфәтүл-Ирагейн“ әсәриндә белә тәсвир әдир:

Инди дә һалымдан гой килейләним,
Көр нечә олмушдур әһвалым мәнәм:
Бәлә дәнзинә² мән дүшән күндән,
Сәдәф тәк әлсизәм, аягсызам мән.
Сарайда ғалмады бир нәфәр инсан
Ки, мәнә пахыллыг әтмәсин... аман!
Арзу вар исә дә, она йол йохдур.
Мурада чатмаға маниа чохдур.
Фитил назик олса, түкәнәрсә яғ,
Титрәйиб сөнмәзи бир алда чырағ?
Мән вәфа көрмәдим бир һәмдәмимдә,
Көрмәк нә, неч ону әшитмәдим дә.
Мән мәһна ярадан туттуйм, әфсус,
Ширван гәфәсиндә³ олмушам мәһбус!
Шамаһы, бу кениш, фәрһан дияр,
Нә үчүн бәс кәлир үрәймә дар?
Вәтәним олмушдур, бах, мәнә зиндан,
Һәр түкүм чаныма олмуш никәһбан.
Нәинки бир нәфәр нөви-бәшәри,
Һәтта күләйи дә гоймәздәр бәри.
Бир алдым атарсам йолда әкәр мән,
Я да бир аһ чәкәсм дәрди чийәрдән,
Дүшмән тез бир дүйүн вуруб о аһа,
Дурмадан апарыб чуғулар шаһа⁴.

Хагани Ширваншаһлар сарайынын мәнкәнәсиндән чан гуртармағ үчүн, һәтта чох севдийн Ширваны тәрк

әтмәйә белә мәчбур олур. Онун әзаблы күнләр кечирдийи 1150-чи илләрдә Хорасанда истилачылыгда ад чыхаран Сәлҷуғ падшаһы Сәнчәр һөкм сүрүрдү. Хаганинин әсәрләриндән айдын көрүнүр ки, бу заман о, Ширваншаһлар сарайындан чан гуртарарағ Әмири-Мүһиззи вә Әнвәри кими мәшһүр тачик шаирләринин яшадығы Хорасана, я да Низамиййә мәдрәсәси илә шөһрәт тапымыш Багдада кетмәк фикриндә имши. Чох әһтинал ки, шаир, залым һөкмәрдән разылыг алмағ үчүн өзүнү бу сәфәринә „зиярәт“ ады вермишдир. Лакин Ширваншаһ бу мәсәләнн әсл сәбәбини баша дүшдүйү үчүн ону көздән гоймағ истәмирди. О, Хаганинин сарайдан наразы олдуғуну биләрәк, һәмнишәлик Ширвандан тачмағ истәдийини дуюб онун үстүнә көзәтчиләр белә гоймушду. Бу вәзийәти шаир:

Нә сәбәбдир ки, Хорасанә мәри гоймурлар,
Бүлбүләм, бағү күдүстанә мәни гоймурлар¹—

—мәтлә² ли гәсидәсиндә ачығ ифадә әтмишдир.

Чох чәкмәди ки, Сәнчәр сәлтәнәти күчлү халғ һәрәкаты гаршысында даяна билмәйиб сүгүт әтди. 1153-чү илдә Сәнчәр әсәрәтиндән чана доймуш Гуз тайфасы Чейһун чайы әтрафында бөйүк үсян галдырыб ағыр шаһ веркисиндән боюн гачырты. Бу әттинасызлыгдан һиддәтләнмиш Сәнчәр гузларла диван тутмағ үчүн, силә күчүнә онлары енидән боюндуруг алтына салмағ мәгсәдилә һүчума кечди. Лакин Сәнчәр гошуну гузларын күчлү мугавимәтинә раст кәлиб пәрәкәндә олду. Гузлар бөйүк инад вә чәсарәтлә Сәнчәри мәғлуб әтдиләр.

Хагани Хорасан тәрәфдә баш верән бу һадисәни әшитдикдә фикрини дәйишәрәк Багдада кетмәйи гәрәра алды. Нәһайәт, о, Ширваншаһ Мәнучәһри „Мәккә зиярәтинә“ ичәзә вермәйә разы әдиб 1156-чы илдә, 36 яшадна икән йола чыхды.

Шаир сәфәри заманы, марағлы һадисәләр шаһиди олду вә бир нечә гиймәтли әсәр язды. О, Дичлә кәнарыннан кечәркән, Сасани шаһларынын пайтахты olan „Таги-Кәсра“ гаршысында „Мәдаин хәрәбәләри“ алды бөйүк фәлсәфи шә’рини вә сонра да Шәрг әдәбийяты

¹ Хагани, Диван, сәһ. 923.

² Йә’ни: сарая, сарайда.

³ Хагани „Төһфәтүл-Ирагейн“, сәһ. 125.

¹ Хагани, Диван, сәһ. 148.

тарихиндә илк мәнзүм сәфәрнамә олан „Төһфәтүл-Ирагәйн“ мәснәвисини яздн.

Йол узуну Хагани итн, мүшәһидәчи шаир көзләри-
нә саташан лөвһәләри вә мәнзәрәләри атәшин ярадычы-
лыг һисси илә тәсвир әдәрәк, көзәл бәдин таболлар ярат-
ды. Шаир Багдада чатдыгда хәлифә—Аббасиләрдән
олан Мәһәммәд ибн Мүстәһзәр иди. О, бөйүк Азәрбай-
чан шаиринин тәрифини әшиткәдә она өз янында мир-
зә (дәбир) олмагы тәклиф этди. Хагани тәзликлә доғма
вәтәнә гайытмағ фикириндә олдуғуну билдирәрәк, хәли-
фәнин бу тәклифини рәдд этди. Шаир бу барәдә языр:

Хәлифә дейир ки, дәбирим¹ олсан,
Җаршнда баш әйәр мөһтәмән дағлар.
Дәбирәм доғрудур, язым мисилсиз,
Ләкин баш әйәрәм бу ишә зинһар.
Шаир дәбир олмағна нә фәхр элим ки,
Вәзирлик дә мәнә дейил ифтиһар.
Бир күнәш икән мән олмарам үлдүз,
Борч папағ гоймағда нә мәзиййәт вәр?²

Хагани бу сәфәри заманы көрдүйү һөрмәтләрә бах-
маярағ вәтәнпәрвәр бир шаир клими, енә ана юрда доғ-
ру чан атырды. Нәһайәт, о, Ширвана гайыдарағ, енә
сарайын мәнкәнәсинә дүшдү. Инди артығ Ширваншаһ
Мәнучеһр өлмүш вә онун еринә оғлу Ахситан кечмиш-
ди. Сәфәри заманы һәр ердә бөйүк әһтирам көрмүш
олан Хагани, гайытдыгдан сонра даһа мәғрур вә енил-
мәз иди. Шаир һалә Ширваншаһ Мәнучеһрин вахтында
онун оғлу Ахситандан чох әһтирамсызлығлар көр-
мүшдү. Инди о, Ахситана даһа чох нифрәт әдир вә она
гәт³иййән боюн әймәк истәмирди.

Хагани икиүздү, ялтағ сарай адамларынын даһа фәал
сүрәтдә онун әлейһинә чыхмасыны көрүб, сарайдан
тамамилә инчиди вә енидән сәфәрә чыхмағ үчүн Шир-
ваншаһдан ичазә истәди. Ләкин Ширваншаһ Ахситан
ону көздән кәнар гоймағ истәмирди⁴. Бундан сонра са-

¹ Дәбир,—мирзә, катиб демәкдир.

² Хагани, Диван, сәһ. 638.

³ А. А. Бақыханов өзүну „Күлүстани-Ирәм“ әсәриндә Хагани-
я Әриуун ахыр чагында инизивә чәкилмәйә ичазә вермәйән“ Шир-
ван шаһыны Мәнучеһр дейә кестәри (сәһ. 167). Бу фикир сәһ-
дир. Хагани биринчи сәфәриндән гайыдада (тәхминән: 1165-чи ил)
Мәнучеһр чоҳдан өлмүшдү. Шаири һәбсә салан да Мәнучеһр дейил.
Ахситан иди.

рай мүһити Хаганини даһа артығ сыхмаға башлады. О,
сонсуз тәһгирә, әзәб вә әзиййәтә дөзмәйәрәк күнләрин
бириндә Бейләган тәрәфә гачдыгда шаһын ону күдән
адамлары тәрәфиндән тутулуб кери гайтарылды. Белә-
ликлә, бир заманлар шаһы өз сөзләри илә көйләрә гал-
дыран шаирин вәзиййәти вә мөвгән тамам дәйишди. О,
шаһа хәянәтдә мүттәһим әдиләрәк¹ 1170-чи илдә Шаб-
ран² галасына салынды. Бу вахт Хаганинин яшы әли-
ни кечмишди. Онун мүасири Фәләки Ширваннин
һәбсдә чүрүдән шаһ, Хаганийә гаршы да белә бир
һөрмәтсизликдән чәкинмәди. Шаир тәхминән едди ая
гәдәр һәбсдә галды. О, һәбсханада чох әзәб чәкди вә
„дүнялара сыхмаян“ дәрдләрини „Һәбсиййә“ ады алтын-
да топланан әсәрләриндә ифадә этди. „Сүбһдәм чон
келлә бәндәд аһ-е дудаса-е мән“ мисраы илә башла-
нан гәсидә³ „Һәбсиййә“ әсәрләри ичәрисиндә даһа
һәйәчанлы вә тә'сирлидир⁴. Бу гәсидәнин һәр бир мис-
раында одлу бир көксүн атәшин аһыны вә бөйүк бир
инсанын көз яшларыны дуймағ олар.

Шаир һәбсдә олан заман хәзәрлир Азәрбайчана һү-
чүм әдирдиләр. Ширваншаһ Ахситан күрчү шаһынын
көмәйи илә әдәлли дүшмәнләрини һүчүмуну дәф этмәк
үчүн гошун топламыш вә әкс-һүчүма кечмишди. Ха-
гани һәбсдә икән бу мүһабәдән хәбәр тутмуш вә
күрчү гошуну ичәрисиндә олан Бизанс шаһзадәси Ан-
дроник Комненә бир гәсидә⁵ язарағ азад әдилмәси ба-
рәдә чалышмағы ондан рича этмишди. Ләкин бу заман
Ахситанын һөкмдарлығы чох зәифләдийи үчүн о, шаири
халгын тәләби илә һәбсханадан азад этди.

¹ Бәзиләри (мәсәлән, „Мәчмәу-л-фүсһа“ мүәллифи) бу галанын
аднын „Шадрәван“ язылар. Сәһ. 327.

² Хагани, Диван, сәһ. 327.

³ Бәзиләри Хаганинин „Һәбсиййә“сини онун анчағ „Фәләк кәч-
тәврат әст аз хәтт-е тәрса“ мисраы илә башланан гәсидәсиндән
ибарәт билirlәр. Сәһ. 327. Хаганинин һәбсдә икән азығы бүтүн
әсидә, гәзәл вә рүбәйләринә бириккә „Һәбсиййә“ дейилир.

⁴ Бу гәсидә белә башланыр:

Фәләк кәчрәврат әст аз хәтт-е тәрса /
Мәра дарәд моғсәләл райил аса.
(Диван, сәһ. 19).

Ҳабсин ағыр эзабындан хилас олдуғу заман Хагани артыг чана доймуш вә тамамилә руһдан дүшмүшдү. О, шаһ сарайындан вә өз дөврүндән наразылығыны бир чох эсәрләриндә дә гейд этмиш вә бу нәтичәйә кәлмишди:

Я олайдым йүз ил эввал мән, я ла—
Йүз ил сонра доғулайдым дүняда¹.

Хагани айдын көрүрдү ки, заманасиндә „чаһилләр раһат олдуғу һалда, алимләр эзийәтдәдир; сәфил адамлар дөвләтли, аличәнаб адамлар мөһтачдырлар². Мүһит Хаганини өз мәнканәсиндә сыхдыгча, о даһа үсянкар олур, даһа кәсини шеирләр язырды. Шаһлардан, алчаг а’яллардан хейир уммағын мә’насыз олдуғуну көрән шаир өз гәлбинин ганы илә доланмағы онлара боюн әймәкдән үстүн тутараг демишди:

Э’тибарын йохладын һәр бир кәсин дүнядә сән,
Гәлб ганилә долан, умма чөрөк бир кимсәдән³.

Хагани гит’ә вә рүбаиләриндә ичтимаи мәсәләләрә даһа артыг тохунмушдур. О, орта эср феодал һөкүмранлығы шәраитиндә эмәкчиләрин инсанлыг һугугундан мәһрум әдилдийини, хусусилә гадынларын ағыр һәятыны көрәрәк буна дәриндән ачыыйрды. Шаир о заман Азәрбайҗан гадынларынын һәятынын өлүмдән дә пис олдуғуну кичик гызы өләркән яздығы гит’әдә чох мә’налы вә тә’сирли ифадә этмишдир:

Еничә доғулан гызым көрдү ки,
Гаршыда кәзләнир мин бала, өлдү.
О кичик көвһарин яхши аналды
Ки, чох пис яранмыш бу дүня, өлдү.
О, бөйүк гызым җәрдәлә көрчәк
Дели: кифәятдир бир чәфа, өлдү⁴.

Нәһайәт, Хагани эзаб вә ишкәнчәләрә дөзә билмәйәрәк, тамамилә Ширвандан чыхыб кетмәк гәрарына кәлди. Биринчи сәфәрин нәш’әли вә парлаг күнләри

өшги илә о, 1173-чү илдә икинчи дәфә „зиярәтә“ кетди. Ләкин о, бу дәфәки сәфәриндә әввалки һөрмәт вә әһтирамы көрмеди.

Аз сонра шаир кизли сурәтдә Ширвана гайыдыб иләсини Азәрбайҗанын икинчи мәдәниййәт мәркәзи олан Тәбриз шәһәринә көчүртдү. Хагани вәтәндән чәтинликлә айрылмышды. Буну онун бир ше’риндә айдын көрмәк олар:

О көч күнү ки, мән этдим вида, Ширвана,
Тәәсүф әйләди гәлбим, чийәр аловлазды.
Тутулдум атәши-һичрә, Аразла дәрләшдим.
Араз бу дәрдини билдикдә од тутуб янды⁵.

Бүтүн мәһрумийәтләрә бахмаяраг, Хагани Тәбризин „суяна вә чөрәйинә гане олараг“⁶ өмрүнүн сонунадәк орада яшады.

Шаирин һаятынын сон илләри чох ағыр кечди. Онун чох севдийи аилә үзвләри—20 яшлы чаван оғлу, гызы вә арвады бир-биринин ардынча вәфат әтдиләр. Гоча шаир тамамилә тәк галды. Өмрүнүн бу дәрдли күнләри һаггында бир чох мәрсийәләр яздыгдан сонра, нәһайәт, 1199-чу илдә Хагани вәфат әтди вә Тәбриз шәһәри яхынлығында, сонралар „Мәгбәрәт-үш-шүәра“ адланан Сүрхаб гәбристанында дәфн әдилди.

¹ Хагани, Диван, сәһ. 809.

² Енә орада, сәһ. 787.

³ Енә орада, сәһ. 586.

⁴ Хагани, Диван, сәһ. 665.

⁵ Енә орада, сәһ. 213.

III. ХАГАНИ ВӘ ШАҢ САРАЙЫ

Хаганинин ярадычылыгыны тәдгиг әдәркән бир мәселәни дә һәлл әтмәк ләзымдыр ки, о да шаирин шаһ сарайына мүнәсибәти мәсәләсидир.

Индийә гәдәр Хагани тәдгигатчыларынын чоху өз синфи мәнәфеләринә уйгун оларак ону халга анчаг сарай шаири, XII әсрин бөйүк „мәддаһы“ кими биртәрәфли оларак танытмышлар¹. Бу фикри ирәли сүрәншәһ Хаганинин Ширваншаһлар сарайында олмасыны, Ширваншаһ Мәнучеһри, онун оғлу Ахситаны вә я башга һөкмдарлары мәдһ әтдийини әлдә асас тутмушлар. Ләкин Хагани ярадычылыгынын зәнкин хәзинәсинә дигәтлә нәзәр салдыгда айры бир мәнзәрә дә көрүнмәйә башлайыр ки, һәммин тәдгигатчылар бу чәһәти я биләбилә вә я билмәйәрәкдән нәзәрдән гачырымшлар. Бу мәсәлә Хаганинин Ширваншаһлар сарайында олмасына бахмаяраг, сарай һаятыны севмәмәси вә әсәрләриндә дәнә-дәнә сарайын ич үзүнү ифша әтмәсидир.

Доғрудур, сарай шаирләринин устәды олан „Мәликуш-шүәра“ Әбүл-Үлә Кәнчәни ону Ширваншаһлар сарайына апармыш вә она „Хагани“ ләгәбини вермишдир. Ләкин бу да доғрудур ки, Хагани чох кечмәдән дөб-дөбәли сарай һаяты шәраитиндә сыхылмаға вә руһән әзәб чәкмәйә башлады. Онун зәһмәткеш аиләдә тәрбия алан кениш гәлби дар сарай чәчнивәсинә сығмады. Шаһлардан әдаләт уман шаир, Мәнучеһр вә Ахситан сарайында бунун әксини көрдү. Чох чәкмәдән Хагани халтын ганыны шүшәйә тутан сарайдан үз дөндәрәб халга тәрәф чан атмаға чалышды. Одур ки, шаирин һәммин арзуу ифадә әдән әсәрләри—һәбсийәси, гит'ә,

¹ Бу барәдә Ханыков, Крымски, Залеман вә башгалары да сәһв әтмишләр.

рубаи вә башга бу кими шеирләри мәдһиййә вә гәсидәләриндән даһа чох ичтимай-бәдин гиймәтә маликдыр. Шаир өз һәгиги фикир вә дуйғуларыны, фәриад вә әтиразларыны мәһз бу әсәрләриндә ифадә әтмишдир.

Хаганинин Хорасан вә Мәккә зиярәти бәһанәсилә шаһ сарайындан гачыб чан гуртармаға чалышмасы, Ираға сәфәри вә нәһайәт, һәмишәлик оларак Тәбризә кечүб кетмәси дә онун сарай һаятына нифрәтиндән доғурду. Хагани шаһа вә сарая олан бу нифрәтинин өз әсәрләриндә тәкрар-тәкрар гейд әтмишдир. Онун мәшһур „Мәддин хәрәбәләри“ ады әсәри бу чәһәтдән чох марағлы олуб, шаһ сарайына мүнәсибәтинин дәрин фәлсәфи-бәди ифадәсидир.

Хагани илк сәфәриндән гайыдаркән, Сасани шаһларынын пайтахты олан „Тағи-кәсра“ хәрәбәләри гаршысында дуруб, вахтилә бүтүн дуняя мейдан охуяни бу Әнуширван вә Хосров Пәрвиз кашанәсинин индики ачыначаг һаланы тәсвир әдир. Шаир, мұасири олдугу шаһлара хәбәрдарлыг әдирмиш кими дейир:

Ибрәтлә бах, әй көнлүү, бу әләмә кәл бир ан,
Эйвани-Мәданини айинейи-ибрәт сан.

Кәл Дәчлә илә сән кеч бир дәфә Мәданинә,
Бир Дәчлә дә сән көздән торпагына төк нәлән.
Бах Дәчлә төкәр көздән, йүз Дәчлә гәдәр ган яш.
Көз яшы дейил, аташ сүзмәкдә янагннлан.

Бу диш-диш олан гәсрин һалында нәснһәт вар,
Бахдыгча ени бир сирр ачмагдадыр һәр дәндән.
Сөйләр: аягын бәрк бас, көз яшыны төк, ислағ,
Биз торпаг олуб кетдик, сән дә дири торпагсан.

Биз әдл сарайкән, дүшүкк белә бир һалә,
Залымлар олан гәсрә көр нәйляйчәк дөврән!

Кәсра илә нарынчы, Пәрвиз илә тәрхуну—
Чоҳдан унудуимушлар, торпагға олуб ексан.

Соруду һаны бас, нолду шаһлар, улу хаһанлар?
Бир һәмиләдир торпаг удуш белә чоғ гурбан.

Мейнә етирән мейдир Ширинин урак ганы.
Пәрвиз чәсәдиндәндир ол күп ки, гоир дегһан.

Хагани, бу дәрһандан сән даима ибрәт ал,
Та алмағ үчүн ибрәт кәлсин гапына хаган.

Дәрвиш бу күн умса шаһлар гапысындан пай,
Дәрвишдән умар бир күн рузи, ону бил, султан...

¹ Хагани, Диван, сәһ. 362. „Мәддин хәрәбәләри“ндән, тәрчүмә әдәби: М. Раһим.

Шаир бу эсэриндэ, халгын сүмүйү вэ көз ишлары илэ учалан бүтүн сарайларын бир күн Маданн кими виран олачагыны дэрин вэ ма'налы бир тэрздэ ифадэ этмишдир. О хэлэ „эдэлэтлэ“ шөһрэт тапан бу сарайын белэ мискин көрүндүйүнү, онун алт-үст олдугуну ирэли сүрэрэк, зүм вэ истибдадла шөһрэт тапан сарайларын даһа артыг хараба галачагыны хүсуси нэзэрэ чарпдырыр. Хагани, шаһ сарайындакы риякарлыг, ики-үзлүк, пахыллыг кими рэзалэтлэрин ағырлыгыны шэхсэн өз һэятында һисс этдийн үчүндүр ки, башга бир эсэриндэ сарайы белэ тэсвир этмишдир:

Һәр шаһын сарайы бир динкидр ки,
Орада сэдәф йох, йүз мин һәнәнк пар.
Арзу кәмисини сәлмәз һеч заман—
Бу чошгун дәннәз, ағил оланлар.
О бир гәтрә вәрсә, истәр чаныны,
Бир фикир үстүндә о тутмаз гәрар.
Көнүл, кәл сән ағлын панаһында ол
Ки, олар һәр шейдә күлән-итяяр.
Чәкил бир кушәйә, кәйләрә әмр әт.
Гаршында кичилсин һәр бир һөкмәр¹.

Бу шеирдән айдын олур ки, Хагани ағыл вэ фәрасәтлэ өз дахмасында яшамағы, дэрясында йүз мин һәнәнк олан вэ бир сэдәф белэ тапылмаян шаһ сарайынын „дәбдәбәсинә“ гаршы гоюр вэ ондан гат-гат үстүн тур-тур. О бир парча чөрәйә гәнаәт әдәрәк бир күндә галмағы әмирликдән вэ сәрһәнкликдән яхшы һесаб әдирди. Шаир һәр күн мин рәнкә дүшән, һөрч-мәрч-ликлэ күндә мин бир гәрар чыхаран бу сарай аләмини нифрәтлэ яд әдир вэ ону дамғалайһырды. О, динч һәт кечирмәк үчүн шаһ сарайында узар яшамағын лазым олдугуну дәрк әдир вэ дейирди:

Әй Хагани, шаһа гүлүг йиләмәкдән узаглаш,
Та сивәст дәннәзилә бәгмәсини сән туйфан.
Сән шаһларын гапысында гәдәһ кәми доланма,
Тәмиз суя бәзәр икән гәлбиз гана дөһар, ган!
Күнәш биллиб сән оилара яхылашсан әй кими,
Кәһ бөйүб артсан да, кәһ әрийиб мәһв оларсан².

Бурада Хагани, шаһ илтифатынын өзүнүн нә гәдәр горхулу олдугуну бәднн бир мүгайнсә йолу илэ чоқ көзәл шәрһ этмишдир. Шаһа әдилән һөрмәт вэ хидмә-

тин чоқ тез унутулдугуну гейд әдәрәк, о бүтүн бу мүнасибәтләриндән мәнтиги бир нәтичә чыхармыш вэ бу гәнаәтә кәлмишдир ки, „шаһларын гапысындан гызыл истәйиб ону тәрифләмәйә дәймәз“¹.

Хагани бөйүк сәнәткарлара хас олан бир әзәмәтлэ башыны уча тутур вэ истәдийини горхмадн дейирди. О хэлә һәбсдә икән, яздығы бир ше'ринин йүз шаһ хәзинәсинә барабәр гиймәтә малик олдугуну демишди.

Шаирин сараян вә я шаһын өзүнә гаршы өткәм чыхышларынын сарайдан гачдығы вахтлара вә я һәбсдә икән кечирдийи ағыр күнләрә аид олдугуну күман этмәк дүз дейилди. О, шаһ мәчилисләринин баш ки-чәлләндиричи тәмтәрағыны тэсвир вә шаһы мүбалиғәли ифадәләрлэ тә'риф этдийи заман белә, өзүнүн бу аләм-дән чан гуртармаг истәдийини дейирди:

Хаганинин дәрди ниһан,
Гәлбиндә мин аһу фәган,
Гәм дырнағы һәр бир заман
Парчалаяр рухсарыны².

Бу сөzlәр Ахситан шаһын дәбдәбәли мәчлисиндә, һамынын әйш вә ишрәт бәдәлери илэ мәст олдуғу вэ мусиги нәғмәләри алтында көзәл рағтасәләрин сүздүйү бир аләмдә дейилимшдир.

Хагани күндә бир әмр верән шаһлардан вә рэзаләтлә долу олан шаһ сарайындан узаглашмағы арзуладығы заман, илһам вә гүввәт алдығы халга яхылашмаг истәйирди. О бир рубансиндә йүксәлмәк үчүн халг ичинә әнмәк лазым олдугуну бу чүр гейд этмишдир: „Сән һәр ән һөрмәтинин артмасыны истәсэн, тәвәзә-кәр вә хейриһәһ ол; касыбларла отур, дүр; чүнки дейирләр: һәр нә йүңкүл олса, йүксәйә галһар“³.

Шаир өзүнүн „Хагани“ ләгәбиндән дә яха гуртар-маг истәдийини демишдир:

Истәмәрәм адымы чағыралар Хагани!
Мән йохсулар шаири Хәлганим, Хәлгани!⁴

Шаир, халга яхылашмаг үчүн, ону мәһбәс кими сыхан сарай диварларыны ашыб гачмалы иди.

¹ Хагани, Диван, сәһ. 629.

² Енә орада, сәһ. 409.

³ Енә орада, сәһ. 504.

⁴ Енә орада, сәһ. 255. Тәрчүмә әдәни: М. Мубариз.

О, „тәнтәнәли“ вә „дәбдәбәли“ сарай ичәрисиндә һәятин һәр бир неъмәтиндән истифадә эдән шаһла, өз әлинин рәнчи илә алыначыг яшаян, мин бир мәһрумиһәйт вә азаба дөзән рәийһәт арасында ярадылыш әтибарилә бир фәрг олмадығы һалда, ашайыш һүгүгү әтибарилә бөйүк фәрг олдуғуну дәрк әдирди. О, шаһлығын ийрәнч мәһийһәтини ифадә эдәрәк языр:

Султанын башынлан бир ан душәс тәч
Олар бир када тәк, чөрәйә мөһтаҗ¹.

Шаһлары өз мөвгеләринә архаңлыг халга зүлм әтмәкдән чәкиндирмәк хәялы илә Хагани онлары халга хидмәт әтмәйә чағырараг дейирди: „Өзүнү бәйәнән олма, гой башгәлар сәни бәйәнсин, өзүн зәрәр чәксән дә, халга хейир вер“².

Әлбәттә, һөкмдарларла мұрачиәтлә, моизә вә нәсиһәт руһунда язылмыш бу кими шеирләр Хагани дүнякөрүшүнүн тарихән шәртләнән мөһдудлуғларындан биридир. Шаир өз дөврүнүн оғлу оларат, нәсиһәт йолу илә залым һөкмдарлары ислаһ әтмәйин мүмкүн олдуғуну күман әдирди. Һалбуки бөйүк Азәрбайчан азычысы М. Ф. Ахундовун дедийи кими „... Зүлмү рәф әтмәк үчүн залыма нәсиһәт вермәк ләзым дейил, бәлкә мәзлума демәк ләзымдыр ки, сән ки гүввәт вә бачарыгда залымдан гат-гат артыгсан, сән нә үчүн зүлмә таб кәтириб дурусан? Гәфләт юхусундан галх вә бу залымын атасыны яндыр!“³.

Хагани халг ичәрисинә гайытмаға мүвәффәг олдуғу заман, шаһлардан артыг тамамилә айрылдығыны гәт’и аһәнклә ә’лан әтди:

—Шаһлары атдынмы?—сорушдун мәндән.
—Бәли, мән атышам, һәм дә үрәкдән“.

О, сарай мүнтиндән тамамилә айрылыб, халг ичәрисиндә азад вә раһат һәят сүрдүйү заман, бу раһатлығын йүксәк гиймәтини бир даһа тәкрар эдәрәк, өз сом сөзүнү дейир:

Дедин: султана хидмәт әйләмирсән? Мән дедим:—асла.
Бир алыг динчлийи, бил, вермәрәм һеч ики дүнийә⁴.

Сайыны гат-гат артырмаг мүмкүн олан бу мисаллардан белә бир нәтичә чыхыр ки, Хагани шаһлары мәдһ әтмишсә дә, шаһ сарайыны амансызчасына ифша да әтмиш вә халг ичәрисиндә сәрбәст яшамағы чох йүксәк тутмушдур.

Һәттиги вәзийһәт белә олдуғу һалда, Хагани кими сарай һәятыны ғырмачлаян одлу вә үсянкар бир шаирә анчаг „мәддәһ“ ады вермәк доғру олармы? Әлбәттә, йох! Хагани шаһлары „мәдһ“ әдәндә дә мадди тәләбләрини өдәмәк вә шаһа ялтағлыг әтмәкдән чох, шеир аләминдә ад вә шөһрәт газанмаг мәгсәдини, даһа доғрусу, өз курултулу, мұбалиғәли вә тә’рифләйичи гәсидәләри илә шаһлары нәсиһәт йолу илә зүлм әтмәкдән узағлашдырмаг вә шеир аләминдә ад газанмаг мәгсәдини күдүрдү. Хагани тә’риф үчүн яздығы гәсидәләрдән бириндә бу мәгсәдини киһләтмәдән дейир:

Мәдһ эдәрәм чәлалыны мән бундан да артыг енә,
Лакин чәрәк үчүн дейил, ад газанмаг хатиринә⁵.

Яхуд:

Чәрәкчин йох, чатмаг үчүн бир ада —
Мәдһ эдәрәм, мисли олмаз дүндә⁶.

Үмумийәтлә Хагани чәрәк үчүн өз шәхсийәтинин алчалмасы әлейһинә олмушдур. Онун „Чәрәк“ адлы гәсидәси бу чәһәтдән чох сәцийһәвидир. Шаир бу гәсидәдә дейир:

Мән бир пәләнк икән ит олум, бир дә ит кими
Гәтсәм чәрәк даяынча бу күндән сора, чәрәк!
Аһу кими дүшүб чөлә данм отлараш,
Гой вермәсин сарайда мәнә падшаһ чәрәк.
Шаһдан чәрәк уман дилим олсун дилим-дилим,
Тутду чәрәк мұғабилиндә мәнә йүз хата, чәрәк!⁷

Лакин Хагани адил шаһ көрмәдийи кими өз дөврүнә дә ләйгинчә гиймәтләндирилмәди дә. Хагани өзү бу бәрәдә яхшы дейир:

¹ Хагани, Диван, сәһ. 451.

² Енә орада, сәһ. 912.

³ М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, II чилд, Бақы, 1951, сәһ. X.

⁴ Хагани, Диван, сәһ. 568.

⁵ Хагани, Диван, сәһ. 810.

⁶ Енә орада, сәһ. 357.

⁷ Енә орада, сәһ. 347.

⁸ Енә орада, сәһ. 320. Тәрчүмә әдәни: М. Мұбариз.

Веридилэр мэнэ лайиг оланы,
Вердиклэри олмады мэнэ лайиг¹.

Хагани анчаг бизим зэманэмиздэ, Совет хакийийэ-
ти иллэриндэ, халгынын азад нэфас алыб хошбэхт
яшадыгы бир дөврдэ өзүнэ лайиг гиймэти ала билмиш-
дир.

IV. ШАИРИН ДИНЭ МҮНАСИБЭТИ ҺАГГЫНДА

Хаганинин ярадычылыгы, хүсусилэ онун динэ мү-
насибэти олдугча мүрөккөб вэ зиддийэтлидир вэ буна
көрэ дэ чидди диггэт тэлэб эдир. Шаирин эсэрлэриндэ
онун гэдим юнан фэлсәфәсинэ, ислам вэ христиан дини
әһкамларына вэ орта эсрдэ яранан әлми тәфәккүрә яхшы
бәләд олдугу диггәти чәлб эдир. О, дөврүнүн һәят һә-
гигәтини бүтүн зиддийәтлэри илә дәрк этмәйә чалы-
шан кениш биликли сәнәткарлардан бири иди. Онун
бахышларында көрдүйүмүз мәһдудлуг вэ зиддийәт дэ
XII эср феодализм гурулушунун дахили зиддийәтлэ-
ринин тәсириндән башга бир шей дейилдир. Хаганинин
бөйүклүйү бир дэ ондадыр ки, о өз эсәрлэриндә фео-
дализм мүнһитинин доғурдуғу зиддийәтлэри дүзкүн әкә
әтдирмишдир: о, бир тәрәфдән, шаһлары, сарай хадим-
ләрини тәрифләмиш, диқәр тәрәфдән онлары амансыз
сурәтдә ифша әтмишдир; бир тәрәфдән дини, айры-айры
дин хадимләрини, аллаһы, пейғәмбәри мәдһ әтмиш,
онлары сәчдә әтмиш, диқәр тәрәфдән һәятын чыхылмаз
чәтинликләри вэ мәһрумийәтлэри ичәрисиндә әзил-
дийи заман „аси олмуш“ вэ бу мәдһләрин сахта олду-
ғуну сөйләмишдир. О каһ гаты диндар кими, каһ да динә
ләгейд бир шаир кими, һәтта:

Мән аллаһы унутмаг мәктәбиндә дәрә алдым,
Һәр шейә шүбһә эдән бир кафәр олуб галдым—

— дейә дини әһкамләра гаршы чыхан бир мүтәфәк-
кир кими нәзәрә чарпыр. Буна көрә дэ Хаганинин
эсәрлэриндә һәм тәвәккүл вэ дуа, һәм дә үсян вэ әти-
раз мотивләри өзүнә ер тапмышдыр. Онун нә кими бир
дөврдә яшадығыны нәзәрә алсаг, бу зиддийәти һәлл
әтмәк йолуну тапарыт.

¹ Хагани, Диван, сәһ. 569.

О заман дин „алимләри“ арасында чүрбәчүр чәкиш-мәләр кедирди. Мүэйән группаларын саяси һакимийәти элэ алмаг чәһдләри илэ әлагәдар олараг ислам дининдә заман кечдикчә бир чох мәзһәб вә тәригәтләр мейдана чыхмышды. Бунарлардан ән бөйүй сүннилик, шиәлик, суфилик, мүридизм вә саирә иди. Һәмин мәзһәб вә тәригәтләрин мейдана чыхмасы заһирән гур'аны мүх-тәлиф шәкилдә йозмагла изаһ әдилдирди; әслиндә исә бунар һакимийәт вә нуфуз үстүндә Мәһәммәдин хә-лифәләри, ардычыллары арасында кедән дахили мүбә-ризә нәтижәсиндә мейдана чыхмышды.

XI—XII әсрләрдә Яхын Шәрг өлкәләринин мүхтәлиф ерләриндә феодал һакимийәтнин өз әлләринә кечирмәк мәгсәдилә ислам дининин бә'зи әһкамларыны мүхтәлиф шәкилдә изаһ әтмәйә чалышан исмаилләр, батиниләр, рәвагиләр, мө'тәзилләр, чәбирләр вә саирә арасында мүбаризә кедирди. Шәһристанинин „Миләт вә нәһәл“ әсәри, Шейх Әбу-Исһагын „Мәзһәб фил мәзһәб“ әсәри, Әбүл-Бакланинин „Кәшфүл-әсрарүл-батинийә“ әсәри, нәһайәт, имам Әл-җәзалинин исламийәти мүдафиә әт-мәк мәгсәдилә „Йолдан азанлар“ чаваб олараг яздығы әсәрләр чидди мүбаһисәләрә сәбәб олмушду. Хагани бу чүр дини чәкишмәләрлә мәшгул оланларын гамчы-лаяраг йүксәк сәслә дейирди: „Онлар фәлсәфәни дө-йүшдә, инадда кизләдирләр, сонра онун адына „фиғһ“ дейирләр. Бид'әт мисини ғызыл суюна салыб хам адамларын хурдуна верирләр. Онлар һөрүмчәк ки-ми тор гуруб, үстүнү кол-косла өртүрләр, гуша илти-фатла „кәл-кәл“ дейиб, овлаяраг накам боғазыны үзүр-ләр. Сәнин гаршына дин өлмини гоюрларса да, әсл сөзләри күфр олур... Ағзына шәкәр гоюрлар, амма онун әвәзиндә бәдәнинин әтиндән кәсирләр“¹.

Хагани һәм диндән, һәм дә сарай чәкишмәләриндән узаг олдуғуну кур сәслә ә'лан әдирди:

Кәлисәйә әтдим нифрәт,
Мәккәйә дә йох мәһәббәт,
Хагана йох мәндә һөрмәт,
О да севмәз Хаганини“.

¹ Хагани, Диван, сәһ. 643.

² Енә орада, сәһ. 467.

Бир сыра әсәрләриндә аллаһы, пейғәмбәри вә дин хадимләрини тә'рифләйән шаир әйни заманда, ери кәл-дикчә, өз диндарлығынын сәхта олдуғуну да ә'тираф әтмишдир: „Диндарлыгдан дәм вурурам. Кечәнин сону кими айдындыр ки, бу иддиада мән алдадычы сүбһдән дә яланчыям“¹.

Хаганинин исламийәтә мөһкәм бағлы олмадығыны онун Рум җәғәси Андроник Комненә язылмыш мәшһур „Һәбсийә“² әсәриндә даһа айдын көрмәк олур.

Башта бир шә'риндә о, „гур'андан азад олдуғуну“, пейғәмбәрин мәддаһы Һәссан кими дейил, пейғәмбәрә инанманя Ләбид кими шаир олдуғуну сөйләйр³.

Хагани дейирди: „Бүтүн Кә'бәйә ситайиш әдәнләр байрам әдәндә, сән мейә мәһрәм о'й, Кә'бәйә ситайиш әтмә“⁴.

О, чәннәтә үмид бағлайыб, чәһәннәмдән горхмағы да истәһза илә гаршылаяраг әйни руһда демишдир:

Сән бизә азадәликдән дәм вуруб, дил төкмә һеч,
Чүнки биз чәннәт, чәһәннәм горхусундан азадыг.
Кә'бәдән, Зәмзәм суюндан сөз дәмә Хаганийә,
Бадә вер, биз Кә'бәдән, Зәмзәм суюндан азадыг⁵.

Хаганинин дин әлейһинә яздығы шеирләр ичәрисин-дә онун „Һәдис-тәвбә рәһа кон сәбу-е бадә бейр“⁶ мисраы илә башланан гәзәлини дә көстәрмәк олар. Бу гәзәлдә о, бу дүняа бағлы олуб о бири дүнядан ваз кечмәйи, Кә'бәдән үз дөндәриб бәдәни гилбә әтмәйи лазым билир:

Һәдиси-тәвбәни ат бир кәнарә, бадә кәтир.
Бу ағрыян башыма эйлә чарә, бадә кәтир.
Ярармы гилбә ики, я сәләһ я бадә.
Мәнә о Мәккә нә лазым, бу зарә бадә кәтир.
...Шәраб чарчысына һазырам дейим ләббәйк.
Мәнимлә һәмдәм олан досга, ярә бадә кәтир.
Сәһәр дуасы нәдир, истәрәм сәһәр гәдәһи.
Бу тә'и әсири олан бадәхәрә бадә кәтир.
Бейһистин архына, Хагани, әһтиачын йох,
Мей архыны ара, мей ич, дүбарә бадә кәтир⁷.

¹ Хагани, Диван, сәһ. 254.

² Енә орада, сәһ. 19.

³ Енә орада, сәһ. 254.

⁴ Енә орада, сәһ. 443.

⁵ Енә орада, сәһ. 814.

⁶ Енә орада, сәһ. 791.

⁷ Енә орада. Тәрчүмә әдәни: Ә. Баһуд.

Бу мисаллардан айдын көрүнүр ки, Хагани дэ бэ'зэн бу дүнядакы һэгиги, мадди яшайышы нисйэ дини мөвһуми вэ'длэрдэн үстүн тутмушдур.

Лакин Хаганинин көрүшлэриндэ бир систем тәшкил этмэйән бу кими мотивләр она, мәсәлән, Хәйям кими, атенст шаир демәйә ихтияр вермир.

Бэ'зән Хагани тәкликдә өмүр сүрмәйи шаһларын сарайында яшамагдан йүксәк һесаб этмиш вә: „Хагани бир кушәдә отурмаг гәрәрына кәлди. Бу кушә шаһын мүлкүндән яхшыдыр“¹—демишдир. Белә заманларда о, ишкәнчәли феодал мүнитинин мәнкәнәсиндә әзилмиш олан руһуна тәсәлли ахтарыр вә енидән бир диндар кими төвбә эдирди. Хаганинин гоча яшларында яздығы шеирләрдә бу әһвал-руһиййә даһа айдын дуолмагдадыр.

Бир сөзлә, әсәрләриндәки динә гаршы өтәри ә'тиразларла бәрәбәр, Хагани әслиндә бир диндар олараг галыр вә дини әһкамлара әтдийи шүбһәләрә мүәййән чаваб тапа билмәдикдә, енә динә, аллаһа сығынмаг гәрәрына кәлирди.

V. „ТӨҺФӘТҮЛ-ИРАГЕЙН“ ӘСӘРИ ҺАГҢЫНДА

Хагани ярадычылығында мүһүм ер тутан әсәрләрдән бири онун „Төһфәтүл-Ирагейн“ поэмасыдыр. Тәәсүф ки, бу мараглы әсәрин дүзкүн мәтн алимиздә йохдур. Бизим көрмүш олдуғумуз 11 әлязмасынын¹ һеч бири мүкәммәл олмайыб, истәр һадисәләрин хронологжи тәртиби, истәрсә айры-айры һиссәләрин тәсвир вә изаһы чәһәтиндән бир-бириндән әсаслы сурәтдә фәрғлидирләр. Мүхтәлиф тәзкирәләрдә, чүнкләрдә вә тәдғигат әсәрләриндә тәсадүф әдилән парчалар да тутушдурулдуғда, нәзәрә чарпан чидди фәрғләр, бу әсәрин һэгиги мәтнини мүәййәнләшдирмәк ишини даһа да чәтинләшдир.

Гәрибә бурасыдыр ки, Хаганинин илк тәдғигатчыларындан олан Ханыков белә бир фикир ирәли сүрүр ки, куя Хаганинин бүтүн әсәрләри (гәсидә, гәзәл вә саирә) шаирин өзү тәрәфиндән топланылмамыш, бәлкә катибләр тәрәфиндән истәнилән шәкилдә топланылыб язылмышдыр. „Төһфәтүл-Ирагейн“ („Ики Ирагин төһфәси“) әсәри исә куя мүәллифин өзү тәрәфиндән тәртиб әдилдийиндән, әсәрин мәтн сабит галмышдыр².

Һалбуки әслиндә Хаганинин „Төһфәтүл-Ирагейн“ әсәри катибләрин өзбашыналығлары нәтижәсиндә шаирин „Куллият“ вә „Диван“ындан даһа чох долашығ дүшүмшдүр.

Бу әсәр илк дәфә 1855-чи илдә Агрда, сонра 1877-чи илдә пәрәкәндә һалда Локноуда, Ханыковун „Ме-

¹ Хагани, Диван, сәһ. 580.

¹ Булардан 6-сы Азәрбайҗан ССР Әлимләр Академиясы анын дакы Республика әлязмалары фондунда, 5-и ССРИ Әлимләр Академиясы Шәрғшүнәслығ Институтунун Ленинграддакы әлязмалары шө'бәсиндә сахланылар.

² Ханыков „Мемуар“ (рус дилиндә), сәһ. 46.

муар"ында (1864), бә'зи һиссәләри исә К. Залеманың „Четверостишия Хагани“ әсәриндә чап әдлмишидр¹.

„Төһфәтүл-Ирагейн“ мәтнинин әввәлдән долашыг олдуғуну көстәрмәк үчүн, һәммин әсәрин сабит галдығыны дейән Ханыковун башга ердә өзүнә зидд кедәрәк сөйләдийи ашағыдакы сөзләр чох мараглыдыр. Ханыков „Төһфәтүл-Ирагейн“ наширләриндән бәһс әдәркән азыр: „Профессор Мирзә Әбүлһәсән „Төһфәтүл-Ирагейн“ әсәрини литография йолу илә чап әтмәк гәрарына кәлмишиди. Мүәллиф (йә'ни Мирзә Әбүлһәсән.—М. С.) бир нечә әлязмасыны тутушдуруб (тәәссүф ки, бу әлязмаларынын сайыны вә тарихини көстәрмир) чап әтмишиди. Литография йолу илә чап әдлмиш бу „Төһфәтүл-Ирагейн“ әсәри 222 сәһифәдән ибарәтдир. Илк бейти 4-чү сәһифәдән башланыр...

... Бу нүсхә, мәнчә, мөвчүд олан нүсхәләрдән ән мүкәмәлидир. Бу әсәрдә һадисәләр ардычыл дүзүлмүшдүр. Китаб тә'лим вә тәдريس үчүн чап олундуғуна көрә, Әбүл-Үланы һәчв һиссәси бурая дахил әдлмәмишиди. Бу әсәрин әлязмаларынын олдуғча чох вариантлары (?) вардыр². Ону автографы (?) тамамилә айдын охунан бир шикәстә хәтти илә азылмышдыр³.

„Төһфәтүл-Ирагейн“ поэмасынын әлми-тәнгиди мәтнинин ярадылмасына нә гәдәр әһтияг олдуғуну көстәрмәк үчүн биз әлимиздә олан әлязмаларынан анчаг икисини мүхтәсәр мүғайисә әтмәк истәрдик. Шәрти олараг биз бу әлязмаларыны „А“ вә „Б“ әлязмалары адландыраг вә бунлар арасында чидди фәргләри көстәрмәк үчүн бир нечә мисал кәтирәк:

„А“ әлязмасында белә бир бейт вардыр:

*Инсаф нәһан шод о вәфа һәм,
Һәмчәһс нә манд о ашәна һәм.*

„Инсаф вә вәфа йох олду, дост вә ашина галмады“.

¹ Бах: Акад. Крымски „Современники Низами“, әлязмасы, сәһ. 158 вә 506 (бу әсәр Низами адына Әдәбият вә Дил Институтунун әлми архивиндәдир).

² Демәли, Мирзә Әбүлһәсәнин тәнгиди мәтн дүзәлтмәк үчүн истифадә әтдийи нүсхәләр дә чох мүтәһәф олуб, бир-биринә дүз кәлмириш.

³ Ханыков, „Мемуар“, (рус дилиндә), сәһ. 48—49.

Һәмән бейт „Б“ әлязмасында беләдир:

*Энсаф нә манд во һәя һәм,
Биканә нәһан шод, ашәна һәм.*

„Инсаф вә һәя галмамышдыр, ядлар йоха чыхды, дост да галмады“.

„А“ әлязмасында:

Бәр сурәт шәст сәд сәтаре.

„Үзүндә 6000 уладу көрүнүрдү“.

Һаман мисра „Б“ әлязмасында:

Бәр сурәт шәст о до сәтаре.

„Үзүндә 62 уладу көрүнүрдү“.

„А“ әлязмасында:

Ә'раби мал дозд о мөһтач.

„Мөһтач, мал оғрусу бир әрәб“.

„Б“ әлязмасында:

Ә'раби мал дәрд о мөһтач,

„Мөһтач вә дәрдли бир әрәб“.

„А“ әлязмасында:

Шарван фәләк-е чәһароминәм.

„Ширван мәним дөрдүнчү көйүмдүр“.

„Б“ әлязмасында:

Серр-е фәләк-е чәһароминәм.

„Дөрдүнчү көйүн сирри мәнәм“.

„А“ әлязмасында:

*Бекорихтәэм зе див-е хәзлан,
Дәр сайе-е Әммәр ибн Осман.*

„Әмәр ибн Османын сайәсиндә пасибансызлыг дивиндән гачмышам“.

„Б“ әлязмасында:

*Бекорихтәэм зе див-е хәзлан,
Дәр сайе-е Әммәр ибн Рәһман.*

„Әммәр ибн Рәһманын сайәсиндә“ вә и. а.

Бу мисалларын сайыны чох-чох артырмаг олар. Кес-
төрлөн мисаллардакы фикирләрн башга алязмаларын-
да нечә олдуғуну да гейд этсәйдик, о заман мәсәлә
даһа да мүрәккәбләшәрди.

Бәлә фәргләр вә зиддийәтләр әсәрн тәртибиндә
дә вардыр; мәсәлән, „А“ алязмасында Хаганинн Хызр-
ла сөнбәти вахты, Хызрын шайрә фәлсәфә вә мәнтиг
һаггында нәсиһәти мүфәссәл гейд әдилдийн һалда, „Б“
дә бу һиссә тамамилә йохдур. Яхуд үчүнчү бир аляз-
масында Дәчлә чайы вә Бағдадын тәсвири әввәлдә
(сәһ. 10—12) вериддийн һалда, „А“ алязмасында 66-чы
сәһифәдә вә „Б“ алязмасында айры-айры ерләрдә пәра-
кәндә һалда верилмишдир.

Буна кәрә дә әслиндә әсәрн мүәллиф тәрәфиндән
нечә гурулдуғуну мүййәнләшдирмәк, һансы алязмасы-
нын әслинә даһа чох мутабиғ олдуғуна һөкм вермәк
чох чәтиндир.

Вәзийәтдән чыхыш йолу олараг, кез нисбәтән сә-
лиғәли көрүнән бир алязмасыны әсас кәтүрүб, ону ери
кәдликчә диһәр алязмаларынын вариантлары илә тәк-
милләшдирдик вә, беләликлә, әлиминдә олан бүтүн әл-
язмаларына әсасән тәдгиг үчүн шәрти бир әлмин-тән-
гиди мәтн ярадыб тәһлил әтмәйә чалышдыг.

* *

Хагани „Төһфәтүл-Ирагейн“ әсәрннн тәхминән 36
яшында, 1156-чы илдә язымышдыр¹. Бу әсәрн айдан
вә хроноложик чәһәтдән мүййән бир сүжәт хәтти йох-
дур. Әсәр, шаирин һәр ики Ирага (Ираги-әрәб, Ираги-
әчәм) сәфәри заманы тәсәдүф әтдийн шәхсийәтләрн
тәрифи, шаһид олдуғу һадисәләрдән алдығы тәәссура-
тын тәрәннүмүндән ибарәтдир.

¹ Акад. Крымски, Хаганинн төвәллүдүнү сәһвән 1106-чы ил гә-
бул әтдийн күчүн, онун бу әсәрн 36 яшында дейил, 50 яшында
(1156-чы илдә) яздығыны гейд әтмишдир (Бах: Акад. Крымски „Сов-
ременник Нисами“, алязмасы, сәһ. 185).

Эйни сәһвә „Анталогия Азербайджанской поэзии“ китабында да
(сәһ. XIV) яст кәлирик.

„Тәзкирейи-мер’атол-хәял“ын мүәллифи „Төһфәтүл-Ира-
гейн“ әсәрннн Хагани һәбсәдә икән (Йә’ни 1170-чи илдә), Аббас
Игбал Аштияни исә (бах: „Әрмәган“ журналы, № 9, сәһ. 699)
1154-чү илдә (?) язылдығыны илдә әдирләр. Сәһәдир.

„Төһфәтүл-Ирагейн“ Азербайжан әдәбийяты тари-
хиндә илк мәнзүм сәяһәтнамәдир. Бурада Хаганинн
сәфәр заманы олдуғу шәһәрләр, көрдүйү халqlарын
ичтимаи вәзийәти, тәбиәт мәнзәрәләри вә саирә тәс-
вир әдилир. Бу әсәрдә XII әсрдә Яхын Шәргдә олан
бә’зи дөвләт хадимләрннн, мэдәни адәмларын адлары
чәкилир вә язычынын шәхси тәрчүмәйи-һалына аид ол-
дугча мүнүм мә’лумат верилир.

„Төһфәтүл-Ирагейн“ әсәри дилиннн сәдәлийи вә
мәзмунунун айдынылығы әтибарилә Хаганиннн гәсидә,
гәзәл, мәрсийә вә рүбаиләриндән әсаслы сурәтдә фәрг-
ләнир.

Бәһс әдилән мәсәләләрдән бу нәтичәйә кәлмәк олар
ки, гәсидә вә гәзәлләриндән фәргли олараг, Хагани бу
әсәрннн бир дәфәйә дейил, бәлкә йолда, бир күндәлик
кими тәдричән язымыш вә ону Ширванда исләһ вә тәкмил
әтмишдир. Сонрадан бу әсәрнн катибләр тәрәфиндән
мүхтәлиф тәртибә салынмасы һеч дә бу фикрин әксини,
йә’ни Хаганинн даһа чох әввәл вә я сонра язымыш олду-
ғу парчаларын кимин тәрәфиндән исә бу әсәр чатанды-
ғыны кәстәрә билмәз. Һәр шейдән әввәл, әсәрн ваһид
вәзһи¹ буну сүбүт әдир.

Диһәр тәрәфдән, Хагани бу әсәри икинчи сәфәри за-
маны дейил, мәһз биринчи сәфәри заманы (1156-чы
илдә) яздығыны өзү һәммин „Төһфәтүл-Ирагейн“ әсә-
риндә гейд әтмишдир.

XII әсрин мәддәһ шаирләриндән, Сәлчуғиләр сара-
йында яшан мүнәччин Овһәдәддин Әнвәри вә ондан
сонра Фәләки Ширвани 582-чи һичри иһлиндә (миләди:
1186) улдузларын тоггушмасы нәтичәсиндә ер күраси-
нин бир фәләкәтә уғрағачығын хәбәр вермишдирәр.
Хагани онларын кәләкәкдән хәбәр верән бу „пейғәм-
бәрийини“ истәһзә илә хатырлараяг. „Төһфәтүл-Ира-
гейн“ әсәриндә бу һадисәнин куя 30 ил сонра баш
верәчәйини белә гейд әтмишдир²:

مايم نظارگان غمناك — һәзәч мүсәддәс әхрәб (мәф’ул—мәфан-
лү—фәулу) — — — ن ا ن — — —

² Ери кәлимишкән гейд әтмәк ләззидыр ки, Хаганинн даһи
мүәсири Нисами Кәнчәви дә бу трактата инанамыш вә өз „Хос-
ров вә Ширин“ әсәриндә язымышдыр: „Бизим улдузларын тоггушма-
сындан горхумуз йохдур“.

Бәзи гулаглара пычылдаяраг,
Дедиләр әләмдә мәһшәр гоначар.
Отуз илдан сонра баш вериб бир сирр,
Ийирми бир бала төрәһәчкдир.
Үфүгдә һәрәкәт әдән улдузлар
Бөйүк бир газая олачаг дүчәр.
Оналар сәйярәләр ичиндә тәк-тәк—
Долашыб үчбучаг тәшкил әдәрәк—
Тәрәзи бүрчүндә бирләшән заман
Бөйүк фәлакәтә дүшәчәк чаһан¹.

Бурадан айдын олур ки, Хагани „Төһфәтүл-Ирагейн“ әсәрини 582—30=552-чи һичри илдә (милад: 1156) язмышдыр.

Бу әсәрин Ширванда язылдығына² даир дә шаирин өз гейдләри вардыр. О дейир:

Гәм мәнә Ширванда әдәркән һәмлә
Яздым тәрифини өз чән ширәмлә.
Бил ки, тәзә сөздүр бу сөзләр, аман,³
Гору бу әсәри сән оддан-судан⁴.

Бу сөзләр анчаг Ширванда языла биләрдә. Хагани „Төһфәтүл-Ирагейн“и 40 күнә яздығыны вә Ирага—Шама төһфә көндәрдийини дә һәмин әсәрин сон сәһи-фәсиндә айдын бир сурәтдә гейд әтмишдыр:

Гырк күн мүддәтинә бу даш-чәһи мән
Гәләмин учула йонмушам бил сәһ⁵.

Э. Браун вә акад. Крымски „Төһфәтүл-Ирагейн“ әсәрини 4 һиссәйә бөлүрләр⁶: 1. Илаһийят (мүгәддимә); 2. Тәрчүмейн-һал (хатират); 3. Һәмәданын, Ираги-әрәбин вә хүсусән Багдадын тәрифи; 4. Мәккәнин вә Мәдинәнин тәсвири.

Әсәрин белә бөлүмәси дүзкүн дейилдир. Чүнки әсәр бу чүр һиссәләрә бөлүнсә онда „Төһфәтүл-Ирагейн“дә олан бир чох парчалар һәмин һиссәләрин һеч

¹ Хагани, „Төһфәтүл-Ирагейн“, сәһ. 47. Тәрчүмә әдәни: О. Сарыгәлли.

² Енә орала, сәһ. 71.

³ Енә орала, сәһ. 148. Тәрчүмә әдәни: О. Сарыгәлли.

⁴ Э. Браун „A Ittary history of Persia“, чилд II, сәһ. 396; акад. Крымски „Современники Низами“, сәһ. 187.

биринә дахил әдилә билмәз. Мәсәлән, шаирин Хызрла сәһбәти, күнәшә хитаблары, Ирагейнин шәһәр башчылары, мәдәни адамларын тәрифи, йолларда көрдүйү мұхтәлиф ерләрин вә мәнзәрәләрин тәсвири бу һиссәләрин һансына дахил әдилә биләр? Дикәр тәрәфдән, әсәр хронологи чәһәтчә ардычыл олмадығы үчүн дә белә тәртиб һәгигәтә уйгун дейилдир. Она көрә дә „Төһфәтүл-Ирагейн“ әсәринә юхарыда көстәрилән кими дейил, бәлкә ашағыдакы мәсәләләр нөгтейи-һәзәриндән янашмаг даһа доғру оларды:

1. „Төһфәтүл-Ирагейн“дә шаирин тәрчүмейн-һалыны изаһ әдән чәһәтләр;

2. Ирагейн шәһәрләринин (Багдад, Шам, Мәдинә), Куһистан вә саирәнин тәсвири;

3. Тарихи сималар һаггында верилән мәлумат;

4. Фәлсәфи мотивләр.

Әсәрдә бу мәсәләләрдән һәр биринин нечә ишләниш олдуғуну тәдгиг вә тәйин әтмәк үчүн һәмин мәсәлә һаггында бүтүн әсәр бою паракәндә һалда сәләһәтләниш мисралара мұрачиәт әтмәк ләзымдыр.

Әсәрин гыс мәзмуну беләдир:

Шаир өз сөзләрини күнәшә хитабла башлайыр вә сәфәр заманы алдығы тәәсүраты күнәшә нағыл әдир. Дуняда вәфадан вә әдаләтдән бир әсәр галмадығыны сөйләдикдән сонра о өз мәнзүм сәфарнамәсини белә башлайыр: „Әлә ки зәманәнини падшаһы мәнә, Ширван һәбсханасындан (сарайдан.—М. С.) чыкмаға ичазә верди, мән сәһряи үз тутуб, өз ирадамлә бәдәнини сүрү-һәрәк, Ширванын белә долу сәһнәсиндән Ирага тәрәф һәрәкәт әтдим. Гара дәнизи архада бураһараг „Сәфид рудун“ о бири тәрәфинә кечдим. 8 бәһишт мислиндә олан Куһистанын 7 вилайәтини кәздим. Буранын торпағы Исая тутия верирди, дашы Мусая кимә бәхш әдирди. Һәр тәрәф чичәклик, күлүстандыр. Бу ер Хузистаны вә Һиндистаны керидә гоюр...

Бу чүр чәннәт кими кәзәл бир ер чәһәннәм әһлинин әлиндә көр нечә әзилиб кетмәкдәдир! Адамлары ганичән вә кечә оғрулардыр. Һамысы мәгсәдсиз вә сәнәтсиз адамлардыр. Мин һийлә гуруб, йол кәсмәклә мәшғулдулар. Үзә күлүрләрсә дә, үрәкләриндә илан гывырылар... Һеч кәсә рәһм әтмәзләр, чөвр вә чәфадан

башга бир хүнэрлэри йохдур. Заһирдэ ширин диллэ көрүнүрлэр, амма батинлэри зәһэрлидир.

Һийлэ гурмада түлкү кимидирлэр, киндэ кафгара бәнзәлирлэр... Чөрәкчиләри мөләк сифәтлй шейтанлардыр... Гәссаблары һаггын богазына бычаг гоюрлар... һакимләри рүшвәт алырлар... Дәрзиләри хәсис вә бичдирләр. Тохучулары һийләдән кафән тохуюрлар... Бурадан тез рәдд олуб кетдим¹.

Шаир Куһистандан кечәрәк, Ираги-Әрәбә чатыр. Йолда бир чәмәликләк о, хәлифәнин ова чыхдығыны көрүр вә бурада хәлифәнин вәзирә Чәмәләддин Исфәһани илә таныш олур. Хаганинин бу вәзирлә әтдийи сөһбәт олдуғча марағлыдыр. О, бу сөһбәти белә һағыл әдир:

Охудум, динләди о сөз һәкими,
Бәйәнди үрәкдән ширләрими.

Деди:—Адын нәдир, сөйлә мәнә сән.
Әслин һаралыдыр? Кимсән? Нәчисән?
Деди:—Тәләбәйәм, һәм дә сөзбилән,
Ширван шәһәриндә доғлумушам мән².

Сонра, Хагани өзүнү бир сөз устады кими өйәрәк хәлифә илә көрүшмәк арзусунда олдуғуну билдирир. Чәмәләддин хәлифә гаршысында өз билийиндән данышмагын горхулу олдуғуну дейиб, үзүйүнү она һәдийә верир.

Хагани бу сәфәрдән Ширвана гайытдығда Ахситан шаһ үзүйү ондан тәләб әдир. Хагани белә бир зораклиийн әдаләтсизлик олдуғуну сөйләйәрәк, үзүйү вермәк истәмир. Шаһ бу чавабдан гәзәбләнәрәк, үзүйү даһа тәкidlә тәләб әдир. Шаир, шаһын тәклифини енә рәдд әдир. Бу һадисә шаһла онун арасында әввәлдән мөвчуд олан зиддийәти тамамилә ачымыш олур.

Хагани үзүклә әләғәдәр олараг баш вермиш бу чәкишмәни гейд әтдикдән сонра, тәфәккүр әләминдә Хызрла сөһбәтиндән сөз ачыр вә сәфәри заманы көрдүйү шәһәрләри бир-бир тәсвир әтмәйә башлайыр.

¹ Хагани, „Тәһфәтүл-Ирагейн“, сәһ. 16—18.

² Енә орада, сәһ. 3. Тәрүмә әдәни: О. Сармәлли.

Хаганинин сәнәткарлығыны өйрәнмәк нөгтейи-нәзәриндән дә бу тәсвирләрин бөйүк әһәмийәти вардыр. Буналарын ичарисиндә Азәрбайжан халгынын гәдим пайтахты һәмәдән шәһәри хүсуси бир севки илә тәсвир әдлимшидир.

Һәмәданын тәсвири

Абәш бе ләтафәт әнқәбин вар,
Бадаш зе бесит зә'фәран бар.
Кәр бәрәкәрии дәрәмә карәд,
Хақәш һәмә зә'фәран бекрәд.
Ход колл Ираг мейд-е чанәст,
Әмма һәмәдан әрус-е аңәст.
Дәкнаф-е Ираг бағ һич нист,
Әмма һәмәдан бәһар-е мәнист.
Ход дәр һәмәдан мәхәр кирефти,
Хәтт-е һәмәдан ке бәр керефти,
Һәм таде-е ин сәид бини,
Һәм шам о сәһәр до әйд бини.

Һәмәданын сую ләтафәтдә бал кимидир, күдәйи зә'фәран әтри верир... Әкәр кәндиси ерә гангал әкәс, торпагы зә'фәран битирәр... Әкәр Ираг һаят бешийидирсә, һәмәдан онун кәлиндир. Ирагын әтрафында бағ йохдур, амма һәмәдан мәнә баһарыдыр. Әкәр сән һәмәданда күрд салыб гәлсан, һәм тәдәин үзүнә күләр, һәм дә һәр сәһәр-ахшам ики байрам көрәрсин...¹

Әсәрдә һабелә Ирагейини айры-айры шәһәрләринин тәсвири вә сәирә вардыр ки, бурада онларын һамасыны кәстәрмәк истәмәдик².

Хагани тарихи шәхсийәтләрлә чоһ бағлы олан бир симадыр. Һиндистандан тутмуш Ирагейнә гәдәр Яхын Шәргин бир чоһ шаир вә алимләри Хаганини танымыш, онунла мәктублашмыш вә она һөрмәт әтмишләр. Одур

¹ Хагани, „Тәһфәтүл-Ирагейн“, сәһ. 37.

² Ханько, Хаганинин Чәнуби Азәрбайжанла олан Савалан дағыны тәсвир эләм шә'рини вә „Тәһфәтүл-Ирагейн“ әсәринә дахил әдир (бах: „Memoire sur Khacani“, сәһ. 176). Акад. Крымски дә Ханьковун бу фикрини тәсдиг әдир (бах: „Современники Низами“, сәһ. 187). Лакин бизин истифадә әтдийимиз „Т.-И.“ әлямаларында бу тәсвир йохдур. Һәмин әсәр онун „Диванына“ дахил әдлимшидир (бах: „Диван“, сәһ. 592). Бу даһа инандырычыдыр. Чүнки Хаганинин Саваланын тәрифи әсәри „Тәһфәтүл-Ирагейн“ин үмуми вәзиннә дә уйғун дейлидир.

ки, шаир "Төһфәтүл-Ирагейн"дә, сәяхәти заманы та-
ныш олдуғу мұхтәлиф әгидәли, мұхтәлиф дүнякөрү-
шүнә малик чохлу мәдәнийәт адамлары һагғында сөһ-
бәт ачыр, бунлардан бир чохуну әһтирамла тә'риф
әдир.

О, Һәмәданы тәсвир әдәркән, Һәмәдан алими Мәч-
дәддин Хәлил, Фәхрәддин, Имадәддин тә'риф әдир
вә Һәмәданда тәшкил әдилмиш алимләр мәчлиси һаг-
ғында данышыр.

Багдады тәсвир әдәркән, шаир о дөврүн, Багдад алим-
ләри Шәһабәддин Әбу-Нәср Юсиф Димәшгини, онун
гардашы Фәхрәддин Димәшгини, алим Иззәддин Әш'ә-
ри вә Зияәддин Әбу-Нәһифи¹ тә'рифләйир.

"Төһфәтүл-Ирагейн"дә Хаганинин әлми-фәлсәфи вә
дидактик фикирләри дә мүййән дәрәчәдә ифадә әдил-
мишдир. Бу фикирләр әсас әтибарилә шаирин Хызрла
сөһбәти заманы өзүнү көстәрмәкләдир. Шәрг әдә-
биятында вә фольклорунда ери кәлдикчә яшыллыг,
чичәк вә баһар символу кими², дәниз фәлакәтинә дү-
шәнләрин хиласкары кими³ хатырланан әфсанәви Хыз-
ры шаир тамамилә ени бир сифәтдә тәсвир әдир. "Төһ-
фәтүл-Ирагейн" әсәриндә Хызр сәһәр күнәши вә
ағыллы нәсиһәтләр верән мүдрик бир сима кими тәс-
вир әдилир.

Хаганинин "Диван"ында да Хызрла әлагәдар фикир-
ләрә чох раст кәлирик; мәсәлән:

*Сүбһ дәмән душ Хызр бәр дәрәм амәд бетаб,
Кәрд бе аваз-е нәрм сәббәһәкәлләһ хетаб."*

"Дүнән сүбһ чағы Хызр (күнәш) нура бүрүнәрәк гапыма кәл-
ди. мейрибан сәсәә мәнә "сабаһын хейир"—деди"⁴.

¹ Хаганинин адларыны кәкдийи бу алимләр һагғында әлимиздә
мүфәссәл мә'лумат йохдур.

² Бах: "Гамуси-Фирузабади", чилд II, сәһ. 2381.

³ Бунула әлагәдар олараг Азәрбайчанда белә бир халг мәсәли
дә вардыр: "Мәним нә ишим вар дәрин-дәрин дәрәларда чағырам:
я Хызр Ияс..."

⁴ Хагани, Диван, сәһ. 47.

"Төһфәтүл-Ирагейн" әсәриндә дә Хызр (күнәш) сүбһ
вахты Хаганинин гапысыны ачараг дахил олур. Хагани
бу вахт төһәккүр әләминдә олдуғуну языр:

Көзүмү дүния ачаркән сәһәр
Ал-әлван дон кейиш көрдүм үфүгләр.
Бир сәһәр нәфәси, бир ашиг аһы
Дуйдүм, сейр әлэндә күлән сабаһы.
Сәһәрин байрагы йүксәлән заман
Бирдән дахилә олду Хызр гапымдан¹.

Бу хәяли Хызрла шаир арасында чәрәян әдән сөһ-
бәт чох мараглыдыр.

Бир бәдди васитә кими шаир, Хызрла сөһбәтдән исти-
фадә әдәрәк өз сәнәткарлығыны йүксәк гиймәтләнди-
рир, дүнянын гурулушу һагғында фикир сөйләйир вә
зәманәдән шикәйәтләр әдир.

Шаир Хызрын кәлишинин сәбәбини сорушдугда,
Хызр дейир:

Хызр сөз ачараг деди: Мән дүнән
Сәрин яйлағарда ялғыз кәзәркән,
Дағлар арасында ер салмыш олан
Бир тайфа көрдүм ки, фәзил, мейрибан.
Кечди мәчлисимиш ширин, сәмини,
О фәзил адамлар сәнин түк кими—
Чох инчә, чох зәриф шейрәрирдән—
Ләззәт алырдылар, көрдүм ону мән.
Ше'рини һәйчанла охуюб онлар,
Бөйүк мараг илә сорушурдулар:
—Көрән һаралыдыр бу сөз устанды?
Нә имиш бәс онун шөһрәти, алы:
Дедиш:—Ширванлыдыр, шаһи һәр яна—
Яйламыш; Хагани дейирләр онл.
Сөзүн сәррафлыдыр, бир даһидир о,
Билийин ән бөйүк мәдәһиләр о.
Мән сәнин һагғында данышдым, гәрәз...
Ағыллы адамлар әсдиляр ки, бәс
Белә мәһарәтли бөйүк алими—
Бунча алчаг тутмаг әйиб дейилим?
Белә бир устандын о кор хәбисләр
Гәдр-гиймәгини биләрин мәхәр?
Мәнә үз тутараг дедиляр белә:
Эй Хызр, кет она нәсиһәт әлә,
Яр ол сәнәткара өмрү узуну.
Хәтадан-бәладан һифз әлә ону.

¹ Хагани "Төһфәтүл-Ирагейн", әлязмасы, сәһ. 10.

Сонра шайр, Хызырын дили илэ өз зəманəсинə бел
гиймəт верир:

Инди, бах, зəманə корланымышдыр, аһ!
Чəшид гул олмушдыр, кор дев—падшах.
Кет бу шəр гапыдан, Хагани, нəкмən—
наггын дəркахына нəнаһ апар сən!

Хагани Хызырын дили илэ „Кет бу шəр гапыден“
дедикдэ Ширваншах Ахситанын сарайыны нəзəрдə ту-
тур.

Сонра шаирин дуня гурулушу наггында вердийн
суала чаваб оларак Хызр (йəнн: Хагани өзү) фəлəклə-
рин ағыл вə фəһмдэн узаг олан сиррлəрини билмəйин
чəттин олдуғуну дəйир вə кеосентрик нəзəриййə ирəл:
сүрəрək, ерин шəрəфəтиндэн сəз ачыр:

Гəзə пəркəрыны санчыб дəринə,
Гойду илək нөгтəни ер үзəринə,
Нəр хəт бир нөгтəни тəжəмүлдүр,
Кəинəт ер илэ шəрəфəтлəнир.
Торпаг чəвһəридир бу кəинəтин,
Торпаг хəзнəсидир чəвəһирəтин.
Дунянын бəшиийн олмуш бу торпаг.
Мəшəлэр торпагдан доғмушдыр аңчаг.
Экəр өз мейлини салсан сən ерə,
Артəр шəрəфəтин бирə мин кəрə¹.

Бу сəзлəрин ардыңча дəйилир ки, торпаг үзəриндə
етишən инсан өз ағлы сайəсиндə кунəш мəғамына йүк-
сəлə билəр. Шаир бу фикр и башга бир ердə даһа ачыг
сəйлəйир:

Ағлым маясында бир зəррə икən,
Енə дə ағлымла кунəш олдум мən².

Хаганинин əсəрлəри тəлгиг эдилдикдə онун өз дəв-
рундəки əсəс əлмлəрə яхшы бəлэд олдуғу мейдана чы-
хыр. Азəрбайжан əлмлəриндэн Мəһəммəдəли Тəрбийəт,
Хаганинин əлмлəри нечə дəриндэн билдийн наггында
белə языр: „Хагани өз дəврунун ишлəнмəкдə олан
əлмлəринин чохуна, хурусан никмəт, хей'əт, нүчум,
мусиги əлмлəринə яхшы бəлэд иди. Онун əсəрлəриндə

бу əлмлəрдэн чох истилаһлар вардыр; о, тарихи дə кə-
зəл билирди“¹.

Шаир неч дə фəхриййə олмаян бир гəсидəсиндə языр:

Кодам əлм кəзу“ əг-л-е мən нəйфəт əсəр,
Бəязмай мəрə тə, бəбики асарəм.

„О намыс əлмдир ки, мən ону билмирəm?—Мəни сынамаг истə-
сəй, əсəрлəримə диггəт эт“².

Хагани бу фикри əрəб дилиндə яздығы бир əсəрин-
дə тəквəр əдэрək демшидир: „Мən əлмлə шəрəфəт-
лəниб онун сайəсиндə шəһрəт тапырам“³.

Хаганинин тəкчə нүчум əлминə даир XII əср астрə-
локиясына тамамилə мұвафиг олан тə'бир вə фикир-
лəри онун бу əлмə нə гəлэр мұкəммəл бəлэд олдуғуну
айдын кəстəрир. Хурусилə Əнвəринин 7 улдузун Ми-
зан бүрчүндə топлашмасы нəтичəсиндə 1186-чы илдə
күрəйи-əрдə баш верəчəк фəлакəт наггындакы „пəй-
гəмбəрлийинə“ истəһзə əлиб, бу чүр əһкам саниблəри-
ни „мəсру“ (сəрсəм) адландырмасы да онун нүчум əл-
мини дəриндэн билдийини сүбүт əдир. Хагани белə бош
сəфсəтəлэрə инананлары нəттə „əшшəк“ адландырмыш-
дыр. Хаганинин бу мəсəлэдə нағлы олдуғу сонралар
тамамилə айдын олду: 1186-чы илдə туфан кəзлəнилən
күндə зəиф бир күлək белə əсмəди.

Хагани нүчум əлминə яхшы бəлэд олдуғу үчүндүр
ки, улдузларын нəрəкəтинин күрəйи-əрдə вə я инсан
талєинə хейир вə зəрэр верəчəйинə инанмамышдыр.

Шаир „əлм“ дедикдə ялынз „дини əлмлəри“ дəйил,
əйни заманда дəврундəки дəгиг əлмлəри, тəбиəт əлмлə-
риннə дə нəзəрдə тутурду.

Хаганинин əлмə вердийн йүксək гиймəт онун „Тəһ-
фəтүл-Ирагəйн“ əсəри илэ мəһуд гəлмайыб „Мəрəтүс-
сəфə“ адлы „Хорасан ябəm“ рəдифли вə с. гəсидəлə-
риндə, гəзəл, гит'ə вə рүбанлəриндə дə дəфəлəрлə өз
ифадəсини тапмышдыр⁴. Онун дини əһкамлара тəнгиди

¹ Мəһəммəдəли Тəрбийəт, „Данешмəндан-е Азəрбайжан“, Тəһран, сəһ. 130.

² Хагани, Диван, сəһ. 295.

³ Хагани, Диван, Бомбай чапы, сəһ. 1517.

⁴ Хагани, Диван, сəһ. 214, 297 вə и. а.

¹ Хагани, „Тəһфəтүл-Ирагəйн“, əлязмасы, сəһ. 71. Тəрч. əдəни
О. Сарығалли.

² Енə орада, сəһ. 119.

мүнасибәти дә элмә йүксәк гиймәт вермәсилә үзви сурәтдә бағлыдыр.

Фикримизи екунлашдырыб дейә биләрик ки, „Төһфә-түл-Ирагейн“ садәчә бир сәяхәтнамә олмайыб, эйни заманда, шаирин тәрчүмейи-һалыны, элми-фәлсәфи көрүшләрини шәрһ эдән, XII әср тарихи шәраити һаггында мүййән мә’лумат верән, чох марағлы бир поэмадыр. Бу поэмая Хаганинин өзү тәрәфиндән нәсрлә язылмыш мүгәддимә исә хүсуси әһәмиййәтә маликдир ки, бу барәдә ашағыда айрыча данышылачагдыр.

VI. ХАГАНИНИН НӘСРИ ҺАГГЫНДА БИР НЕЧӘ СӨЗ

Азәрбайчан әдәбиятында нәсрин тарихиндән данышанда онун илк нүмайәндәси олараг, адәтән Фүзулини көстәрирләр. Лакин Хагани ярадычылығыны тәдгиг әдиркән, онун бир нечә нәср әсәри дә язымыш олдуғу нәзәри чәлб әтди. Хагани өзү дә фәхрийә тәриндә эйни заманда гүдрәтли насир олдуғуну дәфәләрлә сөйләмишдир; мәсәлән, шеирләринин бириндә о языр:

*Әкәр Мүиззи о Чаһәз бә рузкар-е мәнәнди,
Бә нәзм о нәср һамана кә пишкар-е мәнәнди.*

„Әкәр Мүиззи¹ вә Чаһәз² мәним заманында олсайдылар, нәзм вә нәср сәһәсиндә мәним хидмәтчим олардылар“³.

Яхуд:

*Мөгтәддә-е нәзм о нәсрәм чон гәләм кирәм бә дәст,
Ход гәләм куйәд кәра ин дәст бәшәд мөгтәдаст.*

„Мән нәзм вә нәср устасыям. Әлимә гәләм адыгдә, гәләмин өзү дилә кәлиб дейир ки, киямин белә әли олса о, устәддыр“⁴.

Башга бир ердә шаир дейир:

*Хаганийәм нә валлаһ хаган-е нәзм о нәсрәм
Куйәндәкин-е әләм пишәм әли-е мөзтәр.*

„Мән Хагани дейиләм, нәзм вә нәср [әләминин] хаганыям ки, бүтүн дүнянын сөз усталары мәним гаршында ачиздирләр“⁵.

¹ Шаир Әмир Мүиззи—Султан Сәнчәр сарайында яшамышдыр (XII әср).

² Чаһәз—„Әл-бәян вә Тәбйин“ адлы мәшһур нәср әсәринин мүәллифилир (әрәб дилиндә).

³ Хагани, Диван, сәһ. 690.

⁴ Енә орада, сәһ. 89.

⁵ Енә орада, сәһ. 195.

Юхарыдакы мисраларда Хагани „нәзм вә нәср“ сөз-ләрини бирликлә ишләтдийи һалда, нәср һаггында ай-рыча олараг да данышмышдыр; мәселән:

*Гәшк-е нәзм-е мән хорәд һәссан Сабитра чекәр
Дәст-е нәср-е мән зәнд Сөһбан Ваидра гафә.*

„Мәним нәзминин һәсәди һәссан Сабити“ чийәрини ейәр, мә-нин нәсримин әли Сөһбан Ваили“ бойуну вүрәр¹.

Эйни тәрздә Хагани, өзүнү Султан Маһмуд Гәзнә-винин мәшһүр сарай шаири Үнсүри илә мугайисә әднә-дә дә Үнсүринин нәзмдә Пәрвин улдузу кими ишыглы, нәсрдә Нәш улдузу кими парлаг әсәрләр яратмаға га-бил олмадыгыны сөйләмишдир.

Бу мисралардан айдын олур ки, Хаганинин бир чох нәср әсәрләри дә олмушдур. Һәләлик бизә Хаганинин „Төһфәтүл-Ирагейн“ әсәринә нәсрлә яздыгы бир мү-гәддими, досту Низамийә яздыгы бир мәктубу², Шир-ваншаһ Ахситана яздыгы ики мәктубу вә әрәб дилиндә нәсрлә яздыгы бир әсәри мә'лумдур. Гәдм Азәрбай-чанын нәср нүмунәләрини (фарс вә әрәб дилиндә олса да) өйрәнмәк нөгтейи-нәзәриндән бу әсәрләрин бөйүк әһәмиyyətи вардыр.

Хаганинин „Төһфәтүл-Ирагейн“ әсәринә нәсрлә мүгәддима яздыгы һаггында мәһбәләрдә өтәри ишәрә-ләр олмушса да, һеч кес бу мүгәддимин нәдән ибар-рәт олдуғу һаггында мә'лумат вермәмишдир. Демәк олар ки, бүтүн „Төһфәтүл-Ирагейн“ әлязмалары да мү-гәддимәсиз язылмышдыр.

Хаганинин нәср дилиндәки бәдн ифадәләрин хүсу-сийәтәни көстәрмәк үчүн, илк дәфә олараг һәмин мү-гәддимәни ихтисарла веририк:

... Дәчлә ләтафәтлә дадлы нәфәс алырды. Бу дад вә ләззәт ики вәситә илә яйылырды: бири дилә кә-либ ибарә олурду, диқари гәлбә кечиб мә'на яра-дырды. Гәлбим бу мә'наны бармагларыма ахыдыр, бар-

¹ Һәссан Сабит—мәшһүр әрәб шаиридри (VII әср). Бир чох шаирләр өзләрини „Һәссан-әчәм“ алландырмагла фәхр әтмишләр (Хагани, Фүзули вә с.).

² Сөһбан Ваид—Аббасиләр хәлифәләриндән һарун-әррәшид за-манында яшамыш әрәб алимидир; ейни заманда насир олмушдур.

³ Хагани, Диван, сәһ. 18.

⁴ Бах: һәмин әсәр, сәһ. 87.

магларым исә гәләмин учуна верирди. Беләликлә, һәр әсән күләк Дәчләйә көзәллик бәхш әдәрәк, мәним гәлә-минин вәситәсилә кәғызә көчүрдү. Бу заман көзүмүн бә-байи Дәчләйә дейирди: „Эй илаһи чай! Сән гәлбиндә көв-һәрми әритмишсән? Я ашигләрни көз яшыман? Сән ахан уддузмусан, я дөвр әдән фәләк?“. Дәчлә чаваб верирди: „Йох, мән фәләк дейиләм, кәрәмәг дәрәсындаман...“

... Бу „төһфә“ни нәзмә чәкән әчәм Һәссаны — Хага-нини Һагайиги о бөйүк падшаһын хидмәтиндә олуб, онун хәл'әтини алдығы заман, хәзинәйә кирәрәк күчү чатдығы гәдәр лә'л-чәваһират көтүрүб дөвләтләнди вә падшаһлыг тапды. Вәһдәт дүнясыны әлә кәтириб гапә олду вә раһатлыг хеймәсини гуруб, һирси вә таманы нөкәрләр кими далда-габагда сахлайыб, бөйүкләрин ағыл вә элиминдән сағ вә сол элини долдурду. О, (йә'ни: Хагани.—М. С.) шадлыг тахтында отуруб азадлыг тачы-ны башына гойду вә дүня бу чүр сәс салды: „Бил ки, аллаһ дөврү яратдыгда, дөвр мәним дөврүм олду, заман мәним заманым“. Сонра, ирадән доған вә кәй-ләрә йол көстәрән пак әгл, кәйләрин кушәсиндән бей-нимин үч шө'бәсинә назил олду вә деди: „...Аллаһ сәнә йол көстәрсин, эй Хагани... аллаһ сәнә саглыг версин эй Һагайиги... Сән ләзым олан дәрәчәйә чатдын, бәхтин мөһкәм олду, ону әлдән вермә; һәбелә ярмазыглар төрәдән шәрәбун сөһбәтигнән чәкин, һадисәдәр доғу-ран дүнядан һәзәр әлә; бу көһнә, мурдар гарыдан чаны-ны гуртар, өзүнү әлм вә билик көлкәсиндә сахла. Әкәр истәйирсән ки, гәлбин яраланмасын, вәрәм вә алчаглыг төрәдән дөвләтли адамларын гапысына ярдым үчүн кет-мә ки, шаһ ачыға дүшүб яраматлыглар төртүмәсин... Бу ени әрсәйә кәлмиләрин карвансарасында дүшүб галма ки, әвиндән кәнар дүшмәйәсән. Бу дүня базары-нын тозуну силмә ки, үрәк хәзинәсинин чәваһир-ләриндән мәһрүм олмаясан...“

...Мән Ширван мәһбәсиндә идим. Бирдән илаһи сәс мәнә деди: Әкәр йүксәлмәк истәйирсәнсә, аяг көгүр, йолә чых ки, дөвләтә эһмәтлә чатмаг олар... Йә'ни дур, Шама кет, орадан әрәбләрин Мәккәсинә кеч, әввәл-чә... гуллаға гәдәм гой, сонра „әһрам“¹ тугуб дайн,

¹ Әһрам—зиярәтдән әввәл сәсиз дуруб сусмаг.

зиярәт заманы гәлбдән: „Эй аллаһ, мән сәнин иә ол-
дугуну лайигинчә танымадым“ сөйлә...

„Сонра дәвләт Мәккәсинә йол ара, онун һәлгәсини
ики әллә тутуб, о түрк кими де: „Эй мәним әвим, мән сә-
нин кими әв көрмәмишмәсә, сән дә мәлим кимисини көр-
мәмисэн; демәли, сән Кә'бә илә үзләшә биләрсән. Әкәр
о түркүн йүз нәчиб оғлу вар идисә, сәнин дә йүз мин
гәрибә өвләдин вар; будур, һәр бирини онун гапы-
сына гулам әт вә һәр биринә мин динар гиймәт гой;
Мосулу нәһс әв адландыр ки, орада анчаг бир нәфәр-
дән башга өзүнә хридар тапа билмәсән. О да Мәһәм-
мәд ибн Әли ибн Әбу Мәнсурдан ибарәтдир“.

... Әкәр бир тәрс адам десе ки, бу дунянын адыны
нийә тутурсан. Сән ки, гызылы рәдд әтмишсән, өзүн
демишсән ки, „һәр кәсини кинәсинә гызыл дүшсә, әлә
бил, онун богазына кәндир кечир“—бу вахт мән о
тәрс алама дейәрәм: „Бәли, дүз дейирсән...“¹

Хаганинин „Төһфәтүл-Ирагейн“ әсәринә нәсрлә яз-
дыгы бу мүгәддима, һәр шейдән әввәл, фактик чәһәт-
дән әһәмийәтлидир:

а) бу мүгәддима вәситәсилә (фарс дилиндә олса да)
XII әсрин илк Азәрбайчан нәсри илә таныш олуруг;

б) бурада Хагани вахтилә өзүнүн „Һәгайиги“ тәхәл-
лүсү дашыдыгыны тәсдиг эдир;

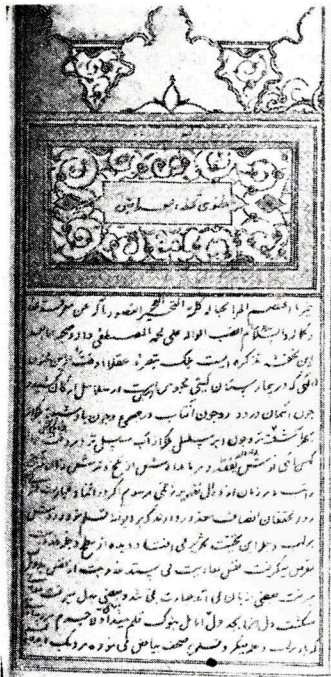
в) „Төһфәтүл-Ирагейн“ин хәлифәнини вәзири Мәһәммәд
ибн Әли ибн Әбу Мәнсура итһаф олундуғу гейд эдилдр;

г) әсрини Хагани сәфәрдин гаыйдадан сонра, Шир-
ванда язылдыгы тәсдиг эдилдр.

Фарс дилиндә язылмыш бу мүгәддима үслубча XII
әсрдән табагкы фарс нәсриндән дә фәргләнир.

Хаганидән габаг мукәттиф Яхын Шәрг мүнши вә
тарихчиләринин фарс дилиндә язымыш олдуғлары нәср
әсәрләриндән фәргли олараг, Хаганинин бу әсәри мәнз
Азәрбайчан мүнтиндә, азәрбайчанлы әлиб тәрәфиндән
язылмыш бәдлин нәср нүмунәсидир. Буна көрә дә Ха-
гани Азәрбайчан әдәбияты тарихиндә бир шаир олмаг-
ла бәрәбәр, илк нәсир кими дә гиймәтләндирилмелидир.

¹ Бу нәср мүгәддимәсини сонунда катибин белә бир гейди вар-
дыр: „Бурада һәким Әфзәләддин Хаганинин яздыгы мүгәддима би-
тир. Шейхәли Ләнкәри“.

Хагани Ширванинин „Төһфәтүл-Ирагейн“ әсәринә яздыгы
мәнсур мүгәддимәсини титул эшилдир.

VII. ХАГАНИНИН СЭНЭТКАРЛЫГ ХҮСУСИЙЭТЛЭРИ БАГГЫНДА

Шаирин бэдин тэсвир васитэлэри о гэдэр мурэккэб нэ зэнкиндир ки, булар хүсуси вэ дэрин тэдгигэ ла-
йигдир. Биз бэ'зи эдэбийягшүнастарын Хагани эсэр-
лэринэ нэ үчүн „эш'аре-мүшкүлэ“ дедиклэринин саба-
бини вэ доғрудан да Хагани шеирлэрини чэтинтэшид-
рэн чэһэтлэри мүмкүн гэдэр айдынлашдырмага чалы-
шачагыг.

Хагани шеирлэриндэки дэрин мәнаны дэрк этмэйэн
адамлар, бу эсэрлэрин куя мазмунча чох долашыг ол-
дуғуну иддиа этмишлэр. Һалбуки бу „долашыглыг“
һэмин эсэрлэрин мәнасында дейил, бэлкэ бэдин ифадэ
тэрзиндэди. Бу үслүб исэ бэ'зэн охучуларын билмэ-
дийи орта эср элми-фэлсәфи ифадэлэринин Хагани та-
рэфиндэн бол ишлэдилмәсилэ ағырлашмышдыр.

„Руставели дөврүнүн абидэлэри“ эсэриндэ охуяруг:
„Хагани эн мурэккэб вэ аглакәтмәз бэдин тәркиблэр
яратмаг үчүн, бачарыг вэ исте'дадынын эн көзәл гүд-
рәтиндэн истифадэ этмишдыр. Шүбһәсиз ки, Хагани бир
шаир вэ бир сәнәткар кими нәзәри чалб этмәкдәди¹.
Буна көрә дэ XII әсрин мәшһур шаирлэри ичәрисиндә
анчаг Хаганинә чохлу шәрһлэр язылмыш² вэ онун чә-
тин анлашылан бир сыра шеирлэри тәфсир (бә'зән дэ
гәһриф) олуимушдыр.

Хаганинин мурэккэб поэтик хүсусийәтлэриндэн хә-
бәрсиз оланлар, онун эсэрлэринин инчәликлэрини дә
анламагдан ачиз галмышлар. Бу чәһәтдән Хаганинин

¹ А. Н. Болдырев, „Два ширванских поэта—Низами и Хагани“.
(Бах: „Памятники эпохи Руставели“, сәһ. 128.)

² Әллә олан мә'луматә көрә бу шәрһләр тәхминән 10-дур (бах:
һәмин китабча, сәһ. 10—11).

Авропа тэдигатчылары (Эдуард Браун, Пиззи və башгалары) даһа чох чэтинлийә раст кэлмишләр.

Хагани шеирдә сәнәткарлыға йүксәк гиймәт вердини үчүндүр ки, дейир:

*Ше'р на гофтан бе'н аз ше'ри ке башдә надорост,
Бечче назадән бе'н аз шешмаһә афкәндән чонин.*

„Шеир демәмәк пис демәкдән даһа яхшыдыр. Ушаг доғмамағ, 6 айлығ дүшүк салмагдан ихшыдыр“¹.

Хагани өз поэзиясынын мә'на вә мәзмунча орижиналлығына, поэзия алеминә енислик кәтирдийинә ишарә эдәрәк фәхриййә тәрзиндә демишдир:

*Монсефан остад данәндәм ке аз мә'на-е ләфз,
Шиве-е тазе на рәсм-е басетан авәрдәәм.*

„Мүнсифләр мәни уstad һесаб әдирләр, чүнки мән сөзүн мә'насына көһнә гайданы дейил, ени шивә кәтиримшәм“².

Доғрудур, Хагани дөврүнүн бир сыра башга шаирләри дә өз тәмгәрағлы ифадәләри илә шөһрәт газанмышлар, ләкин онларын мәгсәди чох заман формал-заһири тә'сир яратмагдан ибарәт олмушдур. Бир чох формалист Шәрг шаирләри, мәсәлән, бүтүн бир гәзәлдә гә'бийән әлиф һәрфини ишләтмир, әрәб һәрфләринини хусусиййәтинә көрә анчаг нөггәсиз вә я анчаг нөггәли, анчаг бирләшән вә я анчаг бирләшмәйән һәрфләрлә шеирләр язмышлар ки, белә шәкли оюнчағлар Хаганидә, демәк олар ки, йохдур.

Хагани ән мүрәккәб һадисәләри, ән садә вә үмума бәлди олан мәсәләләри өз ярадычылығ сүзкәчиндән кечирәрәк, ону көзәл бәдһи ифадәләрлә, өзүнә мәхсус бир әда илә йүксәк ше'риййәт зирвәсинә галдырмышдыр³.

¹ Хагани, Диван, сәһ. 217.

² Енә орада сәһ. 263.

³ Тәғиздин Кашин өз „Хүласәтүл-әш'ар“ аҗлы әсәриндә языр: „Хаганини шеирләри о гәдәр көзәл иди ки, мәчлисдә ишығ олмалығы заман да гошу отагдан дүшән зәиф бир ишығ алтынла һәвәсә охунарды“ (Бах: Бәдиоз-заман, „Сөхән вә Сөхәнвәран“ сәһ. 314).

Шаирин дилини, онун грамматика гайдаларына нечә рияйәт этмәси вә сөз әһтияты нөггәтий-нәзәриндән тәдгиг этмәк өзү хусуси әлими бир ишдир. Әсәрләрини сәһис фарс дилиндә язмыш олан Хаганинин лексикону яһныз фарс сөзләриндән ибарәт дейилдир; бурада Азәрбайчан⁴, күрчү⁵, юнан⁶, әрәб сөзләри вә христиан дини истилахларына да тәсадүф әдилир.

Биз Хаганинин үмумиййәтлә дилиндән дейил, бәлкә онун бәдһи дилиндән, даһа доғрусу, бәдһи сәнәткарлығ хусусиййәтләриндән бәһс әдәчәйик.

Һәр шейдән әввәл, Хагани әсәрләриндәки әмосионал ифадә гүдрәтиндән данышмағ лазымдыр. Хагани өз фикир вә һиссәларини тә'сирли вә ишчә сөзләрлә ифадә этмәйи севән бир шаир иди. Она көрәдир ки, о өз фәрәһ вә шаллығыны, кәдәр вә һүзнүнү тәрәннүм әдәркән охучуну да әйни дәрәчәдә шалландырмағы вә кәдәр-ләндирмәйи бачарыр.

Азәрбайчанын көзәл тәбиәт тәсвирләри онун әсәрләриндә мүһүм ер тутур. Хагани гарлы Савалан дағыны, сүбһүн ачылышыны, гүрубун көзәллийини, әлвән шәфәғләрини чәзибәдарлығыны, баһарын яратдығы фүсункар мәнзәрәни майир бир рәссам фырчасы илә тәсвир этмишдир⁷. Онун „Гушларын дейишмәси“ таблосуну нәзәрдән кечирәк.

Бу сәһнә Хаганинин „Мәнтиг-от-тейр“ адланан ики мәтлә'ли гәсидәсиндән бир парчадыр. Хагани бу әсәрин бир ериндә тәлбә һәят бәхш әдән илк баһар сәһәрини тәсвир әдир. Бурада гушлар сәс-сәсә верәрәк охуюр вә һәрәси бир чичәйи баһгаларындан үстүн тутарағ тә'рифлейир. Гушлардан һәрәси өз фикринә һағт газандырмаға чалышыр. Бу чәзибәли баһар сәһәри һағтында шаир белә дейир:

„Баһарда ачылан әлван чичәкләр мәчлисиндә гушлар топлашдылар. Сәһәр еничә ачылдырды. Кечә түк кими вә ай каман тели кими ишчәлмишди. Көйәрчин

⁴ Мәсәлән: вшаг (ушаг), яғлыг (ох), сәнсән, әкмәк (башга ердә „әкмә“ вә „әтмәк“), су, ағча (пул), таһкры (гаһры) вә сапрә...

⁵ Мон (кәл).

⁶ Бах: Диван, сәһ. 19—25.

⁷ Енә орада, сәһ. 241, 261, 183, 362.

һамыдан габаг дилә кәләрәк чинәйи тә'рифә башлады ки, онун ачы ярпағы ширинликләрин маясыдыр. Бүл-бүл деди: „Иох, гызыл күл ағачы чичәкдән көзәлдир. Чүнки чичәк алчаг рүтбәдән вә гызыл күл исә али рүтбәдәндир“. Гумру дилә кәләрәк сөйләди ки, сәрв ағачы гызыл күлдән дә көзәлдир; чүнки хәффиф бир күләк тә'сириндән гызыл күл солуб кедир. Сарыкөйиңә гушу деди: „Иох, сәрв сакитдир, буна көрә дә лалә ондан яхшыдыр; зира о, сәһраларда өз гырмызылыгы илә ингилаб яратмышдыр“. Әкейиң гушу деди: „Лалә әслиндә икиүзлүдүр, буна көрә дә дүз үрәкли оланлар кими бирсифәтли сүсән ондан гиймәтлидир“. Чил гушу деди: „Сәбзә [яшыллыг] сүсәндән көзәлдир; чүнки чәмәнин гапысыны илк дәфә ачан вә сон дәфә бағлаян одур. Тутт деди: „Сөз яшыллыгдан да яхшыдыр; о, әтри әнбәрдән, рәнки кафурдан алмышдыр“¹ вә и. а.

Бу чүр давам әдән мүбәһисәнин битмәси үчүн, һамы Әнга гушуну мүнәсиф сөйиб, онун дейләчәйи сөзү мүбәһисәсиз гәбул әтмәйи гәрәра алыр. Әнга гушу гызыл күлү, мәнәббат символу олараг, даһа йүксәк гиймәтләндириб, бүлбүлә бәрәдт газандырыр.

Беләликлә, „мүбәһисә“ һәлл олунур.

Бу символик дейишмә шаир тәрәфиндән о гәдәр чәзибәдәр вә чанлы тәсвир васитәләри илә ифадә әдилмишдир ки, охучу бу мүбәһисәнин нәтичәсини бөйүк бир марагла исләйир.

Хагани, баһарын кәтмәсини дә әйни бәдин гүввәтлә тәсвир әтмишдир:

*Әнжук ке кошад кол керибан,
Дәст-е мән о дәмә-е колестан.
Би бәдди зар фәшан нәбәшәм,
Чон бад шодәст әнбәр әфшан.
Хәсә ке бе һәр тәрәф нәшәстәст,
Сәд Барбод-е һизар дәстан.
Дә шах шокуфә риз кун,
Кәрдәст фәләк сәтарә баран.*

¹ Хагани, Диван, сәһ. 43—44. Мә'лум олдугу үзрә Хагани муәсирләриндән олан суфи шаир Фәридәддин Әттарын да „Мәнт-от-теһр“ ады бир әсәри вар ки, бурада башга гушларын муәдәаларына һоп-һоп (буббү) гушу чаваб верир. Бу әсәрә мөшһүр өзбәк шаири Әлишир Нәваи дә нәзирә азымышдыр.

*Ан рәнк-е сәйя һалә, макан—
Әндәр дөл-е Мошәртист Кейван.
Дәр пейкар-е бағ шәкл-е нәркес,
Чешмист ке рихтә әст можжән.
Бәр гамәт-е кол гәба-е әтләс,
Зәрбәфт нәһадә кәрд атләс.
Зин пәс мән о астин-е пор дор
Хәгани о асәтан-е чанан.*

Инди г.и. күл яхасыны йиртмышдыр (йә'ни: ачылымышдыр.— М. С.), кәрәк әл мәним олсун, әтәк күлдүстаны¹. Мән бәдәсиз, әтрафа гызыл сәпә билмәрәм; чүнки әсән күләк [бад] әтр сачмаға башламышдыр. Һәр тәрәфдә Барбод² кими хош дәнчәли мин бир бүлбүл отурумушдур.

Ағачлардан чичәкләр әлә төкүлүб сәпәләнир ки, куя көйләр ерә улдуз ядырыр. Лаләнин гәбдиңәки гәрә рәнкә бахдыгда әлә биләрсән ки, Мүшәри улдузунун гәбдиндә Кейван улдузү ерләшмишдир. Бу багдакы нәркис, кирпикләри төкүлмүш шәһлә көзә бәнзәйир. Гызыл күл әйниңә атлас дон кейрәк әтәкләринин әтрафына гызыл нахышлар дүзүмушдур. Күл-чичәк, бәнәфшә, гөвси-гүзәли кими әлван рәнкләрә гәрг олмушдур. Инди күл вахты, баһар вахты, әйшү ишрәт вахтыдыр. Буиңдән сонра мән әтәкләрини дүрр илә [чичәклә] долдурур ярын гапысындаң айрылмаячагам³.

Хагани әшг, мәнәббат мотивләрини өз әсәрләриндә фәлсәфи йүксәклийә галдырмышдыр. Онун лирикасы, хусусилә гәзәлләри бу чәһәтдән диггәти чәлб әдир. Һәмин гәзәлләрдә әшгин тәрәннүмү, йүксәк инсани фикирләр, дөврдән шикәятләр өзүнә даһа чох ер тапмышдыр. Шаир гәзәлләриндән бириндә орта әср феодализм шәрәитиндә йүз миллионларла инсанларын хошбәхт олмадыгларыны нәзәрә чарпдыраг о зәманәнин, мөвчуд гайда-ғанунларын „тәзәләnmәси“ һаггын-да арузуну тәрәннүм әтмишдир:

*Әшг илә әл верәрсәм, пейманы тәзәләрдим,
Бир фәйз алардым ондан ычдыны гәзәләрдим,
Бәхтин әкәр кәтирсә, бир күфрә наһ олсам,
Әшг илә бирләшәрдим, иманы тәзәләрдим.
Рейһандыр өмри-инсан, күданындыр бу дүня,
Әшгин суюн ичирилдә рейһаны гәзәләрдим.
Дөвран көзәлләр әһдин билмәм нечүн унутмуш,
Фүрсәт дүшәрсә бир күн дөвраны тәзәләрдим.⁴*

¹ Бу ифадә Фәрәбйәһан дилиндә олан „әл мәним, әтәк сәнин“ идиомаасынын арасча муғабилдир. (М. С.).

² Барбод—Хосров Пәрвизин мөшһүр ханәндәсидир. Бурада охуян гушлара ишарә әдилди.

³ Хагани, Диван, сәһ. 353.

⁴ Енә орада, сәһ. 720.

Хагани өмүрүндө чохлу эзаб вә эзиййәт көрдүйүндән, хусусилә чох севдийн кәч оғлу, ғызы, арвады көзү габагында өлдүйүндән о, гәм вә кәдәр һиссләрини дә бөйүк гүввәтлә ифадә этмишдир. XII әср феодал дүнясында ағыр руһи изтираблар чәкән шаир яныгы гәлблә өз һаятындан вә дөврүндән шикайәт этмиш, фәриядлар голармышдыр. Тәсадуфи дейил ки, бә'зән Хаганинин мәрсийә шаири адландырмышлар; һәтта Хагани вәфат әтдийи заман бөйүк Низами, өзүнүн ондан чаван олма-сына бахмайраг демишдир ки, каш мән өлдүйүм заман Хагани мәнә мәрсийә изайды! Амма, әксинә, мән она мәрсийә измалы олдум.

Доғрудан да, Хаганинин мәрсийәләриндә һәссас бир гәлбин дәрин һайәчанлары ифадә олунур. Ширин кәч оғлу Рөшidin вахтсыз өлүмү мүнәсибәтлә язымыш олдуғу мәрсийәләр олдуғча тәсирлидир; мәсәлән:

Фиргәтинлә бала, бундан да бәтәр янсын атан,
Сөндү шәм'ин, кор олду гүссәдән олланын атан.
Көклийи, ганын доғалар илә учду, көзү ган,
Бир турач тәк сәнин арханча ганаданын атан.
Үрәйн гәмли анан олду гәмингән илан,
Ананын гәлби кими янсын, аловлансын атан.
Атанын чаны илди, чәсмини тәрк әтдин, оғул!
О башы дашлыны илан гоюб кетдин, оғул!

яхуд:

Бир ғылынч тәк, бала, табутуна мән зәр тутарам,
Гәбрина тач кими ләл илә көһлар тутарам.
Дүшүңбү бадә кәдән өмрүмү, сәйис гәмини,
Бир оғул дәрини мин дәрлә барабар тутарам.
Эй уча сәрв, бу дүниадан әәрсиз кетдин,
Хәбәрин чулгада дүняны, хәбәрсиз кетдин!...

Хагани ярадычылығында гәдим Азәрбайчан поэзиясына мәхсус бүтүн әсас бәдин тәсвир васитәләриндән истифадә әдилмишдир. Көркәмли Азәрбайчан алим Мәммадәли Тәрбийәт өз „Данешмәндан-е Азәрбайчан“ адлы әсәриндә дейир: „Хагани чөх марағлы гафийәләр, рәдифләр, әчанб тәшбиһ вә тә'бирләр ичад әтмишдир“¹.

Хагани шә'рин әсас бәдини тәсвир васитәләриндән олан тәшбиһ, истиарә вә башга бәдини сәнәткарлыг ва-

ситәләринин бир чох нәфис вә орижинал нүмунәләрини яратмышдыр; мәсәлән: шаир зиндана дүшдүйү заман дәрәҗү-гәмлә мунис олдуғуну вә ишыг йолларынын үзү-нә бағландығыны өзүнә мәхсус орижинал тәшбиһләр васитәсилә ифадә әдир. О өзүнүн дүня шөһрәти вә шаирлик гүдрәтинин әбәдлийини ифадә үчүн язар:

Охшарам мүшкә мәнн йүз мин һәсәрә салсар,
Чулгаяр дүняны өз әтрилә рәйһаным зивәр².

Башга бир әсәриндә Хорасана кетмәк фикриндә олан шаир Рей һөкүмәт даирәләринин ону көздүстағы әдиб нә Хорасана кетмәсинә, нә дә вәтәнинә гайытмасына ичазә вермәдикләриндән шикайәт әтдийи заман белә бир истиарә ярадыр:

Мум кими шәһдән айрылмышам, инди нә әдим,
Говушам мөһри-Сүлеймана, мәнн гоймураар³.

Шаир, күнәшин чыхмасыны истиарә васитәсилә белә тәсвир әтмишдир:

Дәр'абкун гәфәс (сәма), тавус-е атәшин пәр,
Кәз пәр кошадән-е у афаг бәст зивәр.

„Бу су рәккил гәфәсдә (сәма) ол ганадал тавус (күнәш) ганад ачдыгда (ишығландыгда), бүтүн үфүгләр бәзәнди (ишығланды)“⁴.

Хагани бәдини мүбалиғәни дә өзүнә мәхсус бир гүввәтлә чох ишләтмишдир. Онун бу чәһәтдән гүдрәтини билдирмәк үчүн бирчә мисал кәтирмәклә кифайәтләнәк. Шаир өз дәрдinin чохлуғуну ифадә әтмәк истәркән мүбалиғә тәритилә демишдир:

Аһ-е мән чәндан форузан шод ке курак нимшәб,
Әз форуғ-е суз-е аһәм рәште дәр сузән кәшәнд.

„Мәнни аһым о гәдәр аловлудур ки, корлар кечә ярысы бу аһымын ишығында ийнә саппая биләләр“⁵.

¹ Хагани, Диван, сәһ. 556. Тәрчүмә әдәни: М. Мүбариз.

² Енә орада.

³ М. Тәрбийәт „Данешмәндан-е Азәрбайжан“, сәһ. 130.

⁴ Хагани, Диван, сәһ. 328. Тәрчүмә әдәни: М. Мүбариз.

⁵ Енә орада, сәһ. 150. Тәрчүмә әдәни: М. Мүбариз.

⁶ Енә орада, сәһ. 187.

⁷ Енә орада сәһ. 8.

Хагани шеирде бир чох бəдин фигуралар да ишлəтмишдир. Оуну ишлəтəдийн бəдин фигуралардан бирин „логəз“дир. Мисал үчүн онун „көйөрчин“ вə „ней“ һагында яздыгы логəзлəри кəстəрəк:

*Мосəзəви чист ан һəснə неку бендиш о беһ бенкəр.
Нə дəр пəйдə зə бəм-е у нə пəйдə бəм-е у аз дəр.
То куй рəзмкəһəсти зə һəр суйи рəсəд фəвчи.
Еки лəрзəн зə бим-е чан еки делшəд о бəзикəр.
Еки пəндəри аз сən'əт мəkəр чəрхист кəрдəндə,
Еки куй зə остəди брук хəһəd шод аз чəнбəр.*

вə и. а.

„Эй рəссəм, яхшы фикрлəш вə дүшүн! О һəнсы гəлэдир ки оуну нə дəминдəн һəпсыс көрүнүр, нə һəпсысидəн дамы!.. Элə бил ки бир дөйүш мейданыдыр. Һəр тəрəфдөн бир дəстə кəлиб чатар; бириси горхусундэн титрəйир, дикəри шад вə ойнагдыр; бирини көрүрсən ки, сənəткарлыг кəстəрмək үчүн [мүлəл] чəрх вурур, дикəри усталыгыны билдирмək үчүн, элə бил бу саат партиячəгдыр; бириси Бүгəлəмун киин чийиннə л-ббəd салмышдыр, дикəри исə... эбə вə тəч дашыйыр. Бириси сəбəбсиз угуллайыр, дикəри силəһсыз вуршур; бириси зилəтсиз бəндə дүшмүшдүр, дикəри чəлгысыз рəгс эдир. Чох гəчə вə чəвəн көрүрсən ки, онларлə вəхт-лəрыны шад вə фəрəһн кечирəрлəр; чох көзəллəр көрүрсən ки, онларлə күмүш киини зиннəтлəнмишлəр“¹...

Ихтисарлə вəрдийимиз бу ше'рин һеч бир ериндə яд чəкилмəдийн һəлдə əлəмəтлəр о гəдəр айдын сайылмышдыр ки, охучунун көзү гаршысында **көйөрчин** чан-ландыр.

Хагани чəлгы əлəти нейи дə эйни тəрздə тəсвир эдир:

*Ан абенуси шəх бим, мар-е шекəм сурах бим
Əфсункəр-е кəстəх бим, лəб бəр лəб-е мар əмəдə.*

„О гəрə буйнузə, о гарны дешилмиш иланə бəх, о чəсəрəтли əфсункəрə бəх ки, додəгыны иланын додəгына гоймүшдүр“².

¹ **Логəз**—суал шəклиндə гоюлмүш мəнзун тапмачəдыр. Ахтарылдан шейин ады чəкидмəдэн əлəмəтлəри верилер. Мəсəлэн шəрин эмиси Кафийəддин, Хаганидэн гəнд истəркən онə „логəз“ шəклиндə язмышыд:

*Вəз сəхə-е то тəмəннə конəм ан чиз ке һəст:
Чон сохəнһə-е то ширин о чо бəхт-е то сəфид.*

„Мəн сəнин сəхəвəтиндэн сөзүн киини ширин вə бəхтин киини ағ, шей [йə'ни: гəнд] истəйрəм“.

² Шəмс Гейс Рəзи, „Əлмə'чəм фи мəййир-е эш'əр-ол эчм" сəһ. 314.

³ Хагани, Диван, сəһ. 408.

Илк нəзəрдə бу гəрə буйнуз вə я гарны дешилмиш иланын гəрə ней вə чəсəрəтли əфсункəрин мусигчи олдуғу нəзəрə чəрпмəсə дə, бир аз диггəтдэн сонрə, буну дəрк əтмək чəгин дейилдир.

Хагани дилини вə шеирлəринин мə'наларыны „чəтинлəшдирən“, мүрəккəблəшдирən тəкчə бу киин логəз вə мүмəмалар дейилдир; бəлкə, юхарыдə дейилдийн киини, онун өзүнə хас олан тамамилə орижинəл ифəдə тəрзидир ки, буилəры билмəдэн Хагани шеирлəрини аңламəг, дорудан дə, чох чəтиндир. Хаганинин ярадычылыгында чох нəзəрə чəрпан бу бəдин сənəткарлыг ху-сусийəтлəри һагында бə'зи гейдлəр əтмəйə чəлышəг.

Хагани өз фикрлəрини дəһə гəбəрыг сурəтдə ифəдə əтмək үчүн айры-айры һəрфлəр, кəлмəлəр вə бəдин вəситəлəр үзəриндə өзүнə мəkсус бир ичəдчылыгтə дүшүнмүш вə ери кəлдикчə онлардан истифəдə əтмишдир. Мəсəлэн, һəрфлəрин эрəб əлифбасы үзəрə шəкиллəринə уйғун оларəг языр:

*Сурəт-е эйи, шин о гəф дəр сəр йə'ни ке эиғ,
Нəгис-е əлиф, лəм о мим дəр дəл йə'ни əлэм.*

„Эйн“ (ع) „шин“ (فی) вə „гəф“ын (ق) сурəтлəри, йə'ни „эшг“ (عشق) бəшдəдыр. „Əлиф“ (ا) „лəм“ (ل) „мим“ин (م) нəгшəси, йə'ни „əлэм“ (الم) үрəкдəлр¹.

Бу бейтə диггəт əдилдикдə бəлли олур ки, Хагани „эшг“ вə „əлэм“ сөзлəрини өз тəркиб һиссəлəринə—һəрфлəрə парчəламышдыр. Бу тəсəдүфи дейилдир. Классик Шəрг əдəбийятшүнəсылыгында „Ийһəмүл-вəсəl“ əдлəнəн бу ифəдə тəрзи Хаганидэн сонрə бəшгə классик шайрлəр тəрəфиндэн дə истифəдə əдилмишдир². Лəкин Хагани, сəдəчə оларəг, сөзлəри һəрфлəрə парчəламыр. Бурадə һəрфлəрин бəдэн үзвлəри илə бəгланəн айры рəзмэли мə'насы дə вəрдыр. Хаганинин юхарыдакы ше'ринин шəрһинə кечмəдэн əввəl бу һəрфлəрин, классик

¹ Хагани, Диван, сəһ. 265.

² Мəсəлэн: Сə'ди Ширази „Ийһəмүл-вəсəl“ тəрзиндə дедийи шеирдə аңəг сөзү һəрфлəрə парчəламыш вə бу һəрфлəри бəдэн үзвлəри илə бəгланəмашдыр:

Кəс нə кəфтə ше'рһə чон син о эйи о дəл о ей.
„Һеч кəс син, эйин, дəл, ей киини шеир дəмəишдир“; йə'ни: син+ +эйн+дəл+ей=Сə'ди سەدی.

Шәргә әдәбиятында нә кими мә'на дашыдымгыны бил-
мәк лазымдыр.

әлиф (ا) —гамәт, гәдд;
лам, чим (ل, ج) —зүлф;
мим (م) —агыз;
эйи (ع) —көз
шин, син (ش, س) —диш;
гаф, нун (ن) —гаш;
дал, нун (د, ق) —гәддин бүкүләмәси
вә и. а.

Беләликлә, юхарыдакы ше'рин мә'насы даһа да ай-
тылашмыш олур: „Сәнин көзүнүн, дишинин вә гашы-
нын сурәти башымда эшг яратды, амма гамәтинин, зүл-
фүнүн вә агзынын нәгшәси гәлбимдә һәсрәт вә әләм
яратды“¹.

Хагани һәмнишә һәрфләри инсан сурәтинин үзвләри
илә мугайисә әтмәмишдир; бә'зән һәрфләрдән садәчә өз
демәк истәдийи мә'насы даһа әяни ифадә үчүн истифа-
дә әтмишдир; мәсәлән, шаир, һәрфләрин шәкли әла-
мәтләриндән истифадә әдәрәк азыр:

*Бәбәстәм һерера чешм о шекәстәм аз ра дәнән,
Чо мим әндәр хәт-е кәтеб чо син дәр һәрф-е дивани.*

¹ Бу мә'наны, бөйүк өзбәк шаири Әлишир Нәваи дә Хагани
кими ишләдәрәк дейир:

Агыз бирлә гәдү гашын, көзүн зөһдүмгә гоймазлар.

Нечүн гылагй киши бир иш ки, булагй бу гәдәр мане

(Бах: Нәваи, „Күллийят“, әлязмасы, сәһ. 539)

Бу бейтдә (مانع) „мане“ сөзүнә диггәт әдилдикдә онун мә'лум
шәрти ишарәләргә әсасән агыз, гәд, гаш, көз олдугу мейдана чыхар.
Йә'ни:

Агыз (م) + гәд (ل) + гаш (ن) + көз (ع) = мане (مانع).

Әйни тәрздә Нәваи башга бир ердә азыр:

Гәдү зүлфүн билә агзын тилаб көз юмду әләмдин,

Нәвайигә тәрәһһүм әйлә ки, барды әләм бирлә.

(Бах: Нәваи, „Күллийят“, сәһ. 951).

Бурада да „әләм“ (الم) сөзү әйни үсулла ифадә олуишушдур
Йә'ни:

гәд (ل) + зүлф (ن) + агыз (م) = әләм (الم) вә һабәл...

„Мән һирсин көзүнү баглайыб, таманын дишини сындырдым; ка-
тибин азыдығы „мим“ кими, дивани хәтгиндә азылап „син“ кими“¹.

Хагани һәрфләрдән, әйни заманда онун кәлмәдә тут-
дуғу ерә көрә дә истифадә әтмишдир; мәсәлән, һәр тә-
рәфдән бәдхәлләрын тә'нәсилә әһәтә олуишдугуну „әтә'на“
(اطعنا) кәлмәсиндәки һәрфләрлә белә ифадә әтмишдир:

*Чоһан истадәәм пиш-е пәс-е тә'н
Ке истадәнд әлефһа-е әтә'на.*

„Мән тә'нин дал габағымда „әтә'на“нын (اطعنا) әлифләри кими
дурмушам“².

Яхуд, дүзлүк вә һәгигәт тәрәфдарлары олан адам-
ларын әйри вә нахәләф адамларла бирләшә билмәдийи-
ни „әлиф“ин (ا) „дал“ (د) илә бирләшмәз олдугу кими
тәсвир әдир³.

Хагани сөзләрдә бир һәрфин артыб вә я дүшмәси
илә әмәлә кәлән ени мә'наларә нәзәрән, ени ифадәләр
тапмыш вә ери кәддикчә бу үсулдан да истифадә әт-
мишдир; мәсәлән, онун „Исфәһан“ рәдифли гәсидәсинин
бир ериндә Исфәһандан зәрәр чәкдийи белә ифадә
олуишушдур:

*Сиб-е Исфәһан әләф фозуд дәр әвәл,
Та хорәм асиб-е чан кәзә-е Исфәһан.*

„Исфәһанын алмасы (سيب) гаршысына бир әлиф артырды ки
мән Исфәһандан чансыхычы зәрәр (آسيب) көрүм“⁴.

Хагани сөзләрин арасындан бә'зән бир һәрфин гәсдән
атылмасы илә әмәлә кәлән ени мә'на васитәсилә өз
мәгсәдинн ифадә әдир; мәсәлән: „һагг дейир ки, бизим

¹ Хагани, Диван, сәһ. 422.

² Енә орада, сәһ. 20.

Бу шеирдән Мирзә Әләкбәр Сабир истифадә әтмишдир.
(Бах: һәмни китабча, сәһ. 95).

³ Хагани, Диван, сәһ. 621.

⁴ Енә орада, сәһ. 362.

йол узун дейилдир. „Мал“ (JL — дөвләт) сөзүндә „лам“ы (J) атсан, бизи (L) танырсан¹.

Хагани бурада „мал“ сөзүнүн ахырындан „л“ (J) һәрфини аткыда „биз“ мәнасыны верән „ма“ (L) сөзүнү атыр ки, бу да онун өз касыблыгына ишарәдир.

Башга бир ердә шаир өзү һаггында сөз ачаркән. „Хагани“ дейил, арадан „га“нын (ʒ) дүшүб „хани“ олдуғуну дедикдә² өзүнүн шаһ хидмәтиндә дейил, әвнин, аиләсинин хидмәтиндә олдуғуну билдирмәк истамишидир.

Көрүндүйү кими, шаир әрәб әлифбасынын һәрфләриндән, мүхтәлиф әләмәтләринә (шәкил, һәрфи ифадә, мәна...) көрә истифадә әдәрәк өз мәгсәдини даһа габарыг сурәтдә ифадә әтмишидир.

Хагани һәр һәрф бирләшмәсиндә, онун шәкил вә нөвүндән, анчаг формал әффе́кт яратмаг вә я дини тәригәт тәләбләрини ифадә үчүн дейил, мүйәйән мәнаны вә һадисәни даһа бәдини ифадә әтмәк үчүн истифадә әтмишидир.

Хагани сәнәткарлыгына хас олан бәди ифадә тәрзинин бир чәһәти бу онун сөзләрдән мүхтәлиф шәкилләрдә вә мүнәсибәтләрдә истифадә әтмәсидир. Хаганинин сөзләри нечә ойнаг вә чох мәналы ишләтәдийини көстәрән бир шәрини алаг:

*Эмруз до һәфтә әст ке ру-е то нәдидәм.
Вон маһ-е до һәфтә аз хәм-е му-е то нәдидәм.
Маһ-е мән о эйд-е мән о мән маһ-е эйди,
Зонруй нәдидәм ке бе ру-е то нәдидәм.*

„Бу күн ики һәфтәдир ки, сәнин үзүнү көрмәдим. О ики һәфтәлик айы (йә’ни: сәнин үзүнү—М. С.) сәнин гырым сачларыны арасындан көрмәдим. Сән мәним айым вә байрамымсан, мән исә байрам айыам (йә’ни: һиләл—М. С.). О сәбәбән байрамы көрмәдим ки, сәнин үзүнү көрмәдим“³.

Илк бахышда мәнасы долашыг көрүнән бу парчада Хагани үч омоним ишләтмишидир:

¹ Хагани, Диван, сәһ. 15.

² Енә орада, сәһ. 19.

*Куйдә ик Хагани дәрә мәсәбәт ход мәнәм,
Ханәмәш Хагани әмма аз мянә офтадә га.*

³ Енә орада, сәһ. 823.

а) биринчи мисрада „и́ки һәфтә“ сөзү астрономик вахты билдирдийи һалда, икинчи мисрадакы „и́ки һәфтә“ сөзү 14 кечәлик ая бәнзәдилән яр чамалына ишарәдир.

б) үчүнчү мисрадакы „маһ“ вә „эйд“ сөзләри мисраын әввәлиндә „ай“ вә „байрам“ мәнасыны ифадә әтдийи һалда, һәмин мисраын сонундакы „мәһн-эйд“—„һиләл“ демәкдир.

в) дөрдүнчү мисрадакы „руй“ сөзү мисраын әввәлиндә „сәбәб“ мәнасында, сонунда исә „үз“ мәнасындадыр.

Яхуд Хагани үч мәналы (огру, гул, гара) „һинду“ сөзүнү эйни рүбаидә һәр үч мәнада мәһарәтлә ишләтмишидир:

*Чанан бе һезар чан вәфачу-е тоғм,
Ашмә сәр аз гәмзәй-е чаду-е тоғм.
Та нәркәс-е то һинду-е дөл дөзд-е мәнәст
Мән һинду-е ан нәркәс-е һинду-е тоғм:*

„Эй чанан, мин чанла сәнин вәфаны ахтарырам, сәнин вәчазкар гәмзән өнүндә өзүмү итиримшәм. Сәнин көзләрини мәнмә гәлбимни огурламышдыр. Мән о гара көзләринин гулуям“¹.

Шаир эйни заманда „сәр“ сөзүнүн мүхтәлиф мәналарындан истифадә әдәрәк бир рүбаисиндә бәлә языр:

*Әз селселе-е золф то ек сәр чонбан,
Диванә шодәм селселе кәмтәр чонбан.
Дарәм сәр-е ан ке ба то дәр бәзәм сәр,
Кәр һәст сәр-е мәнәст сәр дәр чонбан.*

„О далғалы зүлфүнү анчаг бир учуну тәрпәт, зүлфүнү аз ойнат [яхуд: аз дәстәбазлыг әлә] ки, мәни диванә әдәрсән. О хәяләям ки, башымы сәнин йолунда гурбан верим. Әкәр разы олсан башынла бир ишарә әт“².

Көрүндүйү кими, бу рүбаидә „сәр“ сөзү дөрд мәнада—„уч“, „хәял“, „баш“ вә „разылыг“ мәналарында ишләдилмишидир.

Хаганинин әсәрләриндә һабел әләб“ сөзү—„додаг“, „кәнәр“, „саһил“ мәнасында³; „аб“ сөзү—„су“ вә

¹ К. Залеман, „Четверостишия Хагани“, сәһ. 132.

² Хагани, Диван, сәһ. 49.

³ Енә орада, сәһ. 888, 652.

„көзәллик“ мә’насында¹; „рәнк“ сөзү—„боя“ вә „рия“ мә’наларында ишләдилмишдир...

Хагани анчаг омонимләрден кениш истифада этмиш, сөзләрн башга тәркиб вә гурулушлары үзгәрдә бәдн ифада тәрзләри яратмишдыр. Шаир ядлары онун вәтәни Ширван һаггында пис фикир сөйләмәсигә бөйүк бир вәтәниһәрвәр кими дөзмәйәрәк, „Шәрван“² сөзүнүн „шәр“лә башланмасынын мә’на илә бағлы олмадығыны исбат үчүн, башга сөзләрн дә этимологи мә’наларыны арашдырараг язмишдыр:

*Эйб-е Шәрван макон ке Хагани,
Һәст аз ан шәһр кәбдәш шәрәст.
Эйб-е шәһри чәра кони бе до һәрф?
Кәвәл-е шәр³ о ахер-е бәшәрәст.
Чәрм-е хоршид ра че чорм беданк,
Шәрғ о ғәрб әбдәда шәрәст о ғәрәст.
Кәрче әвәл ғәрәст һәрф-е ғәриб,
Мәрд-е нами ғәриб-е бәһр о бәрәст.
...Че кони кәге мошк-е Кәшгәри,
Ке ғәр ахер һоруф-е Кәшгәрәст.
Кәрче һәст әвәл-е бәдәхшан бәд,
Бе нәтичә некүтәрн көһәрәст.
Нә тәб әвәл һоруф-е Тәбризәст,
Лейк сәһһәт рәсан-е һәр нәһәрәст.*

„Ширвана эйб тутма ки, Хагани нбтидасы „шәр“ илә башланбу ердәндир. Сән ки һәрфлә (شر) нә үчүн бу шәһәрә эйб тутурсән ки, „шәр“ (شرع) сөзүнүн әвәли вә „бәшәр“ (بشر) сөзүнүн ахыры да „шәр“дир. Күнәш дәрәсннүн нә күнаһы вар ки, „Шәр“ сөзүнүн әвәли „шәр“ вә „ғәрб“ сөзүнүн әвәли „ғәр“ [fahshә]дир, әкәр „ғәриб“ сөзүнүн әвәли „ғәр“дирсә, алды-санлы сәйяһләр дәннз вә сәһралары долашаркән дә „ғәриб“ алданырлар.

... Сән „Кәшгәр“ әтринә эйб тутга билмәзсән. Бир һалда ки „Кәшгәр“ сөзүнүн ахыры да „ғәр“лә битир. Һәрчәнд ки, „Бәләхшан“ сөзүнүн әвәли „бәд“ илә башлайыр, лакин әслиндә о, ән гиймәти көһәр демәкдир. „Тәбриз“ сөзүнүн әвәли „тәб“ (ғыздырма)дыр, да, о, сәһһәт вә саламатлыг төрәдир“...

Хагани „Мәдәни хәрәбәләри“ адлы мәшһур фәлсәфи әсәрнннн бир ериндә белә дейир:

*Пәрвиз кекун ком шод зон комшодә кәмтәр ку,
Зәррин тәрә ку бәр хан рә „кәмтәрәку“ бархан.*

¹ Хагани, Диван, сәһ 49.

² Хаганиннн әсәрләриндә „Ширван“ һәмишә „Шәрван“ шәклиндә ишләдилмишдир.

³ Хагани, „Диван“, сәһ. 71.

Бу бейтин әсл фәлсәфи мә’насыны, дәрһал баша дүшмәк олмур. Хаганиннн сәнәткарлыг хусусийәтләринә бәләд олан вә ону дәриндән дәрк әтмәи бачаран охучу исә шаирнн башга „чәтин аңлашылан“ бейтләри кими, бу бейти дә шәрһ әтмәкдә чәтинлик чәкмир.

Бейтин тәрчүмәси беләдир: „Инди Пәрвиз¹ йох олмушдур. О итмишдән аз де (кәмтр ко). Сүфрәдә (برخوان) ғызылдан тәрә һаны? (трә ко); кет „кәмтәрәку“ (кәмтр ко)² оху (برخوان)“³.

Бурада: *трә ко* = тәрә һаны; *кәмтр ко* = аз де, *кәмтр ко* = айә; *برخوان* = оху; *сүфрәдә* = демәкдир.

Көрүндүйү кими, бу сөзләр бир-бирилә узлашдырылмыш вә классик шеһр поэтикасына уйғун олараг ишләдилмишдир.

Хаганиннн сәнәткарлыг мәһарәти, сөзләр үзәриндә „Мәглүб“ вә „Тәһтир“ үсулу илә гурдуғу бәдн ифадәләрдә дә өзүнү көстәрир.

Мәглүб⁴. Бу үсулдан Хагани чоһ истифада әтмишдир. Мәсәлән, о, сарай хадимләриннн, вәзирләрин риякарлығыны үзләригә чырпыр, онларын дүз доланмаларыны тәләб әдәркән „вәзарәт“ (وزارت) сөзүнү һаман сөзүн тәглиби олан „тәразу“ (ترازو) сөзү илә мүғайисә әдәрәк, языр:

*Вәзири ра ке ура расти нист,
Нәбайәд әдд бә нии-е шаһ зану.
Вәзарәт расти халәд бейни,
Чо мәглүбш кони кәрәд тәразу.*

¹ Сасани һөкмтарларындан сүфрәсинә ғызылдан хәрәкләр дүзән Хосров Пәрвизә ишәрәдир.

² Айәдир

³ Хагани, „Мәдәни хәрәбәләри“, Диван, сәһ. 364.

⁴ Мәглүб (тағлиб, гәлб) — классик Шәрг ше’риндә сөзләрин һәрфини тәрсинә дүздүкдә ени мә’на яратмаг үсулуна дейилир; мәсәлән: рәз — зәр, сәрд — дәрс, вәзарәт — тәразу (رّز — درس, سرد — زار, وزارت — ترازو) кими.

„Ишиндә сәдагәтли олмайн вәзир, шаһ янында олмаамалдыр. Вәзирлик доғрулду севир; көрмүрсәнми ки, ону (وزارت) тәрсишә охшудга тәразу (ترازوی) олур“¹.

Тәсһиф². Бу үсүл илә дә Хагани бәдин ифадәләр яратмышдыр; мәсәлә: о, бир ердә языр:

„Әйд амәд о мән мөһефф-е әйд“.

Бу мисрадакы „әйд“ (عید) сөзләринин һәр икисинин мәнасы „байрам“ дейилт; чүнки „мосһиф-е әйд“ тәркиби тәсһиф үсүлү илә „әбд“ (عبد), йә’ни „гул“ демәкдир. Белә олдуғда һәмнин мисраын мәнасы айдынлашыр. Бурада Хагани демәк истәйир ки, „байрам олду, мән исә гулам“ вә һабелә.

Хагани тәсһиф үсүлү илә һәмншә белә үстүөртүлү ибарәләр яратмамышдыр. О, бә’зән бу үсүлдан тамамилә ачығ истифадә әдир; мәсәлә, „Ба суран-е хелә чәлзе кардәм“ („тәнһалығ сурәти илә көрүндүм“³) мисраындакы „хилвә“ (خلوہ) вә „чилвә“ (جاوہ) сөзләри тәсһифдир. Яхуд: „Анра шәфа мәхан ке шәгаист вәс әзим“ „ону шәфа (شنا) алландырма ки бәйүк бир шәга (هشا) —ярамазлығдыр“⁴. Бу мисрадакы „шәфа“ (شنا) вә „шәга“ (شنا) сөзләри енә тәсһиф үсүлү илә ярадылмышдыр.

Хагани ярадычылығында рәгәмләр дә бәдин тәсвир васитәләри арасына дахил әдилмишдир. Бу рәгәмләрин бир һиссәси „Әбчәд“⁵ һесабына, бир һиссәси исә 1 илә 9 арасында мүхтәлиф рәмз вә әләмәтләрә әсасланыр.

¹ Хагани, Куллият, Бомбай чапы, сәһ. 376.

² Тәсһиф—классик Шәрг әдәбиятында кәлмәнин шәклини сабит сакламагла, нөггәләрин ерини дәйишиб ени мәна алмағ үсүлуна дейилт; мәсәлә: بار, сөзүнү ىار, تار, تاز, — кими дәйишмәк олар.

³ Хагани, Диван, сәһ. 500.

⁴ Енә орада, сәһ. 654.

⁵ Әбчәд һесабы ики чүрдүр. „Әбчәди-кәбир“ (ابجد کبير) вә „Әбчәди-сәғир“ (ابجد صغير). „Әбчәди-кәбир“дә әрәб әлифбасынын бүтүн һәрфләри иштирак әтдийи һалда, „Әбчәди-сәғир“дә бә’зи һәрфләр һесаба алынмыр. Шаһрләр „мәдлейи-тарих“ (مادۀ تاريخ)

Классик Шәрг әдәбиятында рәгәмләр бир гәйд оларағ белә тә’бир әдилмишдир:

1=аллах;

2=бу дүня, о бири дүня;

3=нәбатат, чәмадат, һейванат;

4=дөрд үнсүр: су, торпағ, од, һава;

5=пейгәмбәр нәслиндән олан беш адам;

6=алты чәһәт—ғабағ, дал, сағ, сол, юхары, ашағы;

7=ерин тәбәғәләри;

8=көйүн тәбәғәләри;

9=әфлак (фәләкләр).

Рәгәмләрдән Хагани чох ше’риндә истифадә әтмишдир; биз бурада анчағ бир мисал көстәрмәклә кифайәт-ләнәчәйик.

Онуң мәшһур „Исфәһан“ рәдифли гәсидәсиндә иш-ләтдийи ашағыдакы марағлы бейти алағ:

Дәр сәнейи са во нун о әлиф бе һәзрәт-е мөһәт,
Рәгәм са во нун о әлиф сәза-е Исфәһан.

„Мән „сә“ (ث), „нун“ (ن) вә „әлиф“ (ا) илиндә Мосул һөкмдары янында Исфәһаны тә’рифләдим“¹.

Биринчи мисрадакы ا, ن, ث һәрфләри „әбчәд“ һесабы илә шәри әдиләркән, айдын олур ки, Хагани һич-

вә „мүәмма“ язаркән чох заман „Әбчәди-кәбир“дән истифадә әдир-ләр. „Әбчәди-кәбир“ мүәййән мәнасы олмайн ашағыдакы сөзләрдән ибарәтдир: حطّٰع, قرضت, سغنص, کلمن, حطّٰي, هوز, ابجد. Бурада һәрфләрин мүтабиғ олдуғу рәгәмләр беләдир:

400 = ت	60 = س	8 = ح	1 = ا
500 = ث	70 = ع	9 = ط	2 = ب
600 = خ	80 = ف	10 = ي	3 = ج
700 = ذ	90 = ص	20 = ك	4 = د
800 = ض	100 = ق	30 = ل	5 = هـ
900 = ظ	200 = ر	40 = م	6 = و
1000 = غ	300 = ش	50 = ن	7 = ز

¹ Хагани, Диван, сәһ. 360.

ри 551-чи илдә¹ (миләди: 1156) Мосул һакиминин вәзир, Чәмәләддин Исфаһанинин янында Исфаһана лайит (𐌚) тә'риф² азымышдыр.

Биз бурада Хаганинин сәнәткарлыг хусусийәтиндән мүхтәсәр данышмага чалышдыг. Шаирин әсәрләри көздән кечириләрсә, онун кениш өлчүдә нүчум әләминдән—бүрч вә сәйярәләрин гаршылыглы мүнәсибәт-ләриндән, нәрд, шаһмат оюнларындан, бир сөзлә Х—ХІ әсрин бүтүн әдәби гайда вә ганунларындан өзүнә мөхсүс бир сәнәткарлыгла, ени тәрздә истифадә этдийинин шаһиди оларыг. Бу кими бәдии ифадә тәрзләрини яхшы дәрк әтмәк Хагани шеирләрини дүзкүн аңламаг үчүн әсас шәртләрдәндир.

ХІ әср Азәрбайчан әдәбийяты тарихиндә, Хагани сәнәткарлығынын үстүн мөвгә тутмасынын вә сонраки дөврләрдә Азәрбайчан вә Яхын Шәрг шаирләринә бөйүк тәсир әтмәсинин бир сәбәби дә онун йүксәк сәнәткарлығы вә поэтик хусусийәтләри иди.

VIII. ХАГАНИ ВӘ ЯХЫН ШӘРГ ӘДӘБИЙЯТЫ

Бүтүн Гәрби Европа, Иран шәргшүнаслары вә һабәлә бә'зи рус вә Азәрбайчан алимләри¹ бир сыра Азәрбайчан шаирләрини, о чүмләдән Низами вә Хаганини тамам әсассыз олараг узун заман үмумиран әдәбийятына дахил әтмишләр. Онларын бу сәһвләри, бир тәрәфдән, Низами, Хагани вә башга Азәрбайчан шаирләринин өз әсәрләрини фарс дилиндә язмаларынын сәбәбини баша дүшмәмәкдән, диһәр тәрәфдән исә, бу алимләрин яңлыш көрүшләриндән ирәли кәлмишдир.

Шүбһәсиз ки, миллийәти мүййән әтмәк үчүн тәкчә дил кифайәт дейилдир. Бунун үчүн И. В. Сталинни мүййәнләшдирдийи бүтүн әләмәтләрин бир ердә олмасы зәруридир. И. В. Сталин дейир:

„Милләт—инсанларын тарихән әмәлә кәлмиш сабит бирлийидир ки, бу да дил, әрази, игтисади һәят бирлийи, мәдәнийәт үмумилийиндә тәзаһүр әдән мәнавийят бирлийи зәмининдә мейдана чыхмышдыр“². Сонра, И. В. Сталин бу әләмәтләрин һамасынын һөкмән бир ердә олмасыны зәрури шәрт кими гейд әдәрәк дейир: „Яңыз бүтүн әләмәтләр бирликдә мөвчуд олдуғу заман милләт мөвчуд олур“³.

Көрүндүйү кими, аңчаг дили әсас көтүрән шәргшүнаслар фарс дилиндә язылмыш һәр бир әсәри фарс әдәбийятына дахил әдиб онун мүәллифини дә фарс адландыаркән чох кобуд сәһвә йол вермиш олурлар. Совет әлими тәрәфиндән артыг сүбүт әдилмиш олан бу мәсәлә һаггында бир дә сөз ачмага дәймәзди. Лакин

¹ Ак. Крымски сәһвән бу гәсидәнин 1180-чи илдә Мосулда язылдыгыны көстәрмишдир (Бах: „Современники Низами“, сәһ. 189).

² Икинчи мисрадаки са, нун, әлиф (ا, ن, ث) һәрфләрини сәләчә олараг бирләшдириб „сәна“ (𐌚—тә'риф) сөзүнү аламаг лазымдыр.

Бә'зи тәдигатчылар исә сәһвән бу һәрфләри дә рәгәмә чевириб һәмин гәсидәнин 551 бәйт олдуғуну гейд әтмишләр, һалбуки бу гәсидә аңчаг 81 бейтдән ибарәтдир.

¹ А. Крымски, Ю. Марр, А. Бақыханов вә башгалары.

² И. В. Сталин, „Әсәрләри, чилд II, Бақы, 1946, сәһ. 329.

³ Енә орада, сәһ. 330.

һәлә дә Хаганини җумиран әдәбиятына дахил эдәнләр мөвчүд олдуғундан, бу барәдә данышмаг ерсиз олмаз. Мәсәлән, тәәччү вә тәәсүф әтмәк лазымдыр ки, 1949-чу илдә Ереван дәвләт университетиндә тәртиб вә чан әдилмиш әдәбият тарихи программнда вә һәмин илдә Королу адлы бир мүнәллифин Москвада нәшр әдилмиш „Нүмунейи әз әдәбийят-е классик-е Иран“ адлы мүн-тәхәббатында Хагани енә дә Иран шаири (?) кими гәләмә верилмишдир.

Мәгсәдимиз Хаганинин хусусилә фарс әдәбийятына тә'сирини, даһа доғрусу, фарс дилиндә яранмыш орта әср Азәрбайчан әдәбийятынын, Хагани симасында, Яхш Шәрг (һинд, тачик, фарс) әдәбийятына тә'сирини излә әтмәк олдуғундан, Хаганинин фарс (Иран) шаири дейил, Азәрбайчан шаири олдуғуну бир даһа гәт'ийәтлә демәлийик.

XI—XII әсрләрдә тарихи-ичтимаи сәбәбләр нәтичәсиндә фарс дилиндә язмага мәчбур олан Азәрбайчан язычысы фарс адландырыла билмәз. Әсрләрини доғма Азәрбайчан мүнһитиндә язан, өз ана юрдуна сонсуз сәдагәт вә мәнәббатини, халгынын арзу вә әмәлләрини тәрәннүм әдән Хагани кими бир сәнәткары Иран шаири адландырмаг, башга халгын мәдәнийәтинә гаршы тәчәвүзкарлыг әтмәкдән башга бир шей дейилдир.

Хагани өз доғма вәтәни Ширваны гәлбән севдийини тәкрат-тәкрат демиш вә вәтәнинин көзәл тәбиәтини, бол мәнәсуну тәрәннүм әтмишдир. Шаир онун вәтәни Ширвана хор баханлары әсрләриндә нифрәтлә дағалаяраг Ширванын хейир-бәрәкәт өлкәси, фазил, нәчиб вә гәһрәман инсанлар юрду олдуғуну йүксәк сәслә демиш вә Бағдадда икән яздыгы бир ше'риндә хилафәт мәркәзи олан Бағдадын Ширван үчүн бир түфейли кәсиддийини белә ифадә әтмишдир:

Ширван ери һәр чәһәтдән үлвийәтин анасыдыр!
Орда әсән сәһәр ели дәррәләрини давасыдыр.
Мән вәтәнә гурбан олум, дүзкүнүклә гурулмуш о.
Бу Бағдады доландыран онун болду гиласыдыр.

.....
Инди Ширван һәсрәтилә көнлүм январ иттизарда,
Чүнки ора әдәб юрду, чәсур ширләр ювасыдыр.

Мә'рифәтдә Ширван әһли доға йүксәкдир әрәбләрдән
Хаганийә һаят верән доғма юрдуи һавасыдыр.¹

Хаганинин һәгиги Азәрбайчан вәтәнпәрвәри олдуғуну Иранын муртәчә һаким даирәләри вә фарс шовинистләри дә өз әмәлләрилә истәр-истәмәз тәсдиг әдиләр. Тәсәдүфи дейилдир ки, 1945—1946-чы илләрдә, Чәнуби Азәрбайчан халгы өз милли гуртулушу уғрунда гәт'и мүбаризәйә галхдыгы заман Иранын иртичачы дәвләт адамлары биринчи нөвбәдә Хаганинин хатирәсини „тәһгир“ әтмәйә чалышдылар. Онлар чәнуби азербайчанлылары ачыгыны вәтәнпәрвәр шаирдән чыхмаг фикрилә Тейранда узун илләрдән бәри Хаганинин адыны дашыян күчәнин адыны дәйишдириб, она әсас пешәси чәсүслуг олан, ләкин заһиран өзүнү шәргшүнәс кими гәләмә верән ипкилис тәхрибатчы шәргшүнәси Эдуард Браунун адыны вермишләр.

Сөз йох ки, ипкилис империалистләринин вә онларын ери нәкәрләринин бу „тәдбир“ нә бүтүн дүняда мисилсиз шөһрәт саһиб олан бөйүк Хаганини ачталмыш, нә дә империализмин музду чәсусу олан Эдуард Брауну йүксәлдә билмишдир. Хаганинин хатирәсини тәһгир әтмәйә чалышан Иран иртичачылары анчаг өз рәзаләт вә мискинликләрини бүрүзә вериб, өзләрини русвай әтмишләр.

Хагани бүтүн варлыгы илә ана юрдуна, Азәрбайчана, Ширвана бағлы иди. Бағдад хәлифәси шаири өз янына дә'вәт әдәркән о вугарла демишди: „Үзр истәйирәм, мән Ширванда анамын янында галмалыям“².

Хагани дейирди:

Шаһлар мәчлисидә диз чөкәр мәнмн,
Башыма тәбәглә зәр төкәр мәнмн.
Ләкин үзүм күлмәз, көзләрим ағлар,
Гәлбимдә дағ гәдәр ағыр иттизар.
Вәтән һәсрәтилә төкүб көз яшы,
„Аһ, вәтән!“ дейорәм һәр сөзүн башы³.

Бөйүк Хагани бу нәчиб сифәтләринә көрә дә бизни үчүн әзиздир. О, Ширванда сарай хадимләриндән гач-

¹ Хагани, Диван, Бомбай чапы, сәһ. 1530.

² Енә орада, сәһ. 3.

³ Бах: Н. Араслы, Гәдим әдәбийят, Баки, 1953, сәһ. 74.

са да, һеч заман вәтәнинә һәғәрәтлә бахмамыш, ону һәр ердә тәрифләмиш вә йүксәлтмишдир.

Бир мәсәлән дә хатырламаыйыг ки, чоһдан бәри фарс әдәбийятшүнаслары Хаганидән „түрк [азәрбайчанлы] ийн“ кәдйини этираф этмәкдәдирләр.

Бүтүн буларла белә Хаганини енидән фарс (Иран) шаири адландырмағ олармы? Әлбәтдә, йох! Хагани өзү дә вахтилә санки фарс мүртәчеләринин бу күнкү һагсыз һәрәкәтләринә гаршы чаваб верирмиш кими демшидр:

*Мәра дәр фарси фәһши ки куйәд,
Беторки чәрх шан куйәд ке „сәнсэн“.*

„Мәнә фарс дилиндә ким сөйүш сөйсә, кәйләр түрк дилиндә (азәрбайчанча—М. С.) она дейәр ки: „сән өзүнсән“.

Хагани, Низами, Әбүл-Үлә, Фәләки кими Азәрбайчан шаирләрү гәсдән вә я тәсәдүфән фарс дилиндә язмамышлар. О заман Яхын Шәргдә әрәб дили әлмин-фәнини дил, фарс дили исә бәдини дил һесаб олуңдуғундан, әсәрләринин кениш бир әразидә охунмасыны истәйән шаир вә алимләр бу дилләрдә язмага мәчбур идиләр. О заман Яхын Шәргин феодал аристократиясы әдабазлығ әдиб өз доғма дилләриндә язылан әсәрләрә хор бахыр, фарсча әсәрләр охумагла ловгаланырдылар. Ширваншаһ Ахситанын Низамидән „Лейли вә Мәчнун“ әсәрини фарс дилиндә язмағы тәләб этмәси дә белә бир әдабазлығын нәтичәси иди.

Бундан әләвә, көчәри түрк гәбиләләриндән чыхмыш Сәлчүг һөкүмдарлары, тамамилә савадсыз олдуғлары үчүн өзләриндән габагкы әлми вә бәдини дили нәинки дәйншмәдиләр, бәлкә әксинә оларағ, язы ишләриндә фарс дили тәсири алтында галарағ ону даһа да интишар этдирмәйә чалышдылар. Бу нөгтейи-нәзәрдән дә о заман Сәлчүг табелийинә дүшән Ширваншаһларын фарс дилинә рәвач вермәләринә тәсәдүфи бахмағ олмаз.

Лакин шифаһи халғ әдәбийяты белә бир юхарыдан кәлмә тәсири алтында галмады. Доғма Азәрбайчан ди-

линдә ярадылан нағыллар, мәсәлләр, рәвәйәтләр ағыздан-ағза долаша-долаша, әсрләрин һасарыны парчалайыб нәсдән-нәсә кечди вә бизә гәдәр кәлиб чатды. Чүнки үмумхалғ дили сарай аристократиясынын әдабазлығ вә тәләбләриндән асылы олмаярағ өз күч вә гүдрәтини сахлайыр. И. В. Сталин „Дилчиликдә марксизмә даир“ даһиянә әсәриндә языр: „Тарихдән көрүнүр ки, дил зоракы ассимиляцияя гаршы бөйүк сабитлик вә күчлү мугавимәт көстәрир“.

Халғ арасында Азәрбайчан дилинин иштәнмәсинә бахмаярағ, сарай әдәбийяты саһәсиндә аристократиянын, һаким тәбәғәнин зөвғ вә тәләби әсас ер тутурду. О заман, XII әсрдә, фарс, әрәб дилиндә әсәр язмағ вә бу дилләри өйрәнмәк, әйни заманда, бу зөвғ вә тәләблә әләгәдәр иди.

Демәли, биз, орта әсрдә мәчбурән фарс дилиндә язылмыш олан Азәрбайчан классик әдәбийятынын Яхын Шәрг әдәбийятына тәсириндән там чәсәрәтлә даныша биләрик.

Низаминин „Хәмсә“синә, онун „Сиррләр хәзинәси“, „Хосров вә Ширин“, „Лейли вә Мәчнун“, „Едди көзәл“ вә „Искәндәрнамә“ әсәрләринә Яхын Шәргин онларла ән бөйүк шаирләри нәзирәләр язмышлар. Белә бир тәсири Хагани тимсалында дә көстәрә биләрик.

Бу истәдағлы Азәрбайчан шаирләринин 800 илдән бәри Яхын Шәрг әдәбийятына бу гәдәр бөйүк тәсир көстәрмәләринин сәбәбини нә илә изаһ этмәк олар? Бизчә бу сәбәб, һәр шейдән әввәл, онларын әсәрләриндәки дәрин вә мүтәрәгги мәна илә, онларын халға бағлылығы, халғын үрәйиндән хәбәр верән нәчиб фикирләри, йүксәк идеялар тәрәннүм этмәләри вә сәнәткарлығ гүдрәтләри илә изаһ әдлмәлидир. Бу сәбәбәндир ки, Хагани һәлә өз дөврүндә һөрмәт газанмыш, әсәринин ән бөйүк шаирләри, алимләри вә дөвләт хадимләри тәрәфиндән тоғдир олуңмушдур. Хагани әрәб дилиндә нәсрлә издығы бир әсәриндә дейир: „Һәр тәрби-йәчи шаир олмая да биләр, лакин һәр шаир тәрби-йә вермәйи дә бачармалыдыр; нечә ки, һәр тәбиб философ

¹ Хагани. Диван, сәһ. 325.

¹ И. В. Сталин, „Марксизм вә дилчилик мәсәләләри“, Баки, Азәрнәшр, 1950, сәһ. 25.

олмая билэр, лакин һәр философ табиилийн дэ бачар-малыдыр¹.

Хагани өз дөврүнә көрә һәртәрефли билийә малик олан бир шаир иди. Буну, бир чох әдәбиятшүнаслар тәсдиғ әтмишләр.

Тачик халгынын бөйүк алим вә шаири Әбдүррәһман Чаминин „Нәфәһатүл-үнс“², Лүтфәли бәй Азәрин „Тәзкирейи-Атәшкәдә“³, Рзагулухан Һидайәтин „Мәчмәүл-фүсәһа“,⁴ Зәкәрийя ибн Мәһәммәд Гәзвининин „Асарүл-биләд вә Әхбарүл-Ибад“⁵адлы әсәрләриндә Хагани бөйүк мүтәфәккир, нәзм устады, шеир аләминдә өзүнә мөхсус ени бир үслуб ичадчысы кими гиймәтләндирилмишдир.

XII әсрин шаирләриндән олан Мүчирәддин Бейләгани өз устады Хагани һаггында языр:

Хаганидир ше'рийәтин өлкәсиндә һөкмдар,
Авазәси йыйлымышдыр Ширвандан та ки, Чинә.
Бу дүния кәлиб кетмиш сайсыз ханлар, солтанлар,
Лакин белә һөкмдары көрмәмиш һеч гәринә⁶.

Хаганинин сәнәткарлығ шөһрәти Яхын Шәргә яйылдыгча⁷, бә'зи мәғрур шаирләр Хаганинин кетдикчартан бу шөһрәтинә һәсәд апарыр вә ону азалтмағчалышырдылар. Лакин белә „чәкишмә“ләрдә Хагани сәнәти өз гүдрәтини бир даһа сүбүт әдирди. Мәсәлән, Хаганинин мүасири олан Фәргәнә шаири Әсир Ахсикети (вәфаты: 1212) чәсарәтлә Хаганийә әтиразларязмыш вә сонра Хагани илә үзбәүз шеирләшмәк үчүн, Ширвана йола дүшмүшдү. Йолда Сәлчуг шаһы Солтан Арслан ибн Тоғрул тәрәфиндән сахланылдығы үчүн о. Хагани илә үз-үзә отуруб шеирләшә билмәди.

¹ Хагани, Күллийят, Бомбай чапы, II чилд, сәһ. 1429.

² Әбдүррәһман Чами, „Нәфәһатүл-үнс“, Бомбай чапы, сәһ. 546.

³ Лүтфәли бәй Азәр, „Тәзкирейи-Атәшкәдә“, сәһ. 35.

⁴ Рзагулухан Һидайәт, „Мәчмәүл-фүсәһа“, сәһ. 200.

⁵ Зәкәрийя ибн Мәһәммәд Гәзвини, „Асарүл-биләд вә әхбарүл-ибад“. Ширван бәнди.

⁶ Хагани, Диван, мүғәддәмә.

⁷ А. Н. Болдырев, „Памятники эпохи Руставели“ китабында (сәһ. 138) белә бир яныш фикир ирәли сүрүр ки, куя „Хагани сонракы әсәрләр әдәбиятына бир о гәдәр дә тәсир кәстәрмәмишдир“. Лакин фактлар тамамилә бу фикрин әлейһинәдир.

Хаганийә нәзирә язан шаирләрдән—Әмир Хосров Дәһләви (XIII әср).

Рәссам Ә. Мәммәдов

Хагани илэ шеирлэшэн мүасирлэриндэн бири дэ Харэзмшаһ Атсизин мүншиси, „Һадаийг-ос-сеһр фи дэ-гайиг-ош-ше'р“ эсэринин мүаллифи, шаир Рәшидэддин Вәтват иди. О, Хагани ше'ринин шөһрәтини эшитдикдә, 31 бейтдән ибарәт бир гәсидә языб, Хаганини „фәзиләт дәрәсәи вә философ“ адландырмаш вә онун ярадычы-лыг гүдрәти гаршысында өз эәифлийини э'тираф эт-мишди¹.

Хагани Һиндистан, Иран вә Орта Асияда да яхшы танынмышды. Бу өлкәләрдә бир чох исте'дадлы шаир-ләр онун әсәрләринә нәзирәләр язмагла фәхр әтмиш-ләр. Биз Хагани тә'сири алтында язан шаирләрин анчаг бир нечәсини көстәрмәклә кифайәтләнәчәйик.

Хаганинин ән чох шөһрәт тапан, ондан сонра кәлән бир сыра шаирләрин нәзирә яздыгы әсәрләриндән би-риси „Мерат-ос-сафа“ (сафлыг күзкүсү) адлы „гәсидейи-шинийә“ сидир. Бу әсәр шаирин әлязма диванларында илк гәсидәдир. 110 бейтдән ибарәт олан бу гәсидә бе-лә башланыр:

*Дел-е мән пир-е тә'лимәст о мән тефл-е зәбанданәш
Дәм-е тәслим сәр шир о сәр-е зану дәбестанәш.
Нә һәр зану дәбестанәст о һәр дәм ләвһ-е тә'лимәш,
Нә һәр дәрә сәдәфдарәст о һәр нәм гәтрә нейсанәш...
вә и. а.*

„Мәним гәлбим тә'лим верән бир устадир, мән исә онун гаршы-сында дил өйрәнән бир ушағам. Өз нәфәсим сәрмәшгим вә дизи-мин үстү мәктәбимдир. Һәр диз үстү мәктәб вә һәр нәфәс дәрә ләвһәси дейилдир. Һәр бир дәрәдә көвһәр вә һәр бир яғыш да-мәласи нейсан олмаз. Һәр адамын ки, рузиси өз дизи үстүндә яран-ды, [Нуйун кәмиси отуран] Чуди дағы ондан ашағыда дурад вә һеч бир туфан онун топуғуна белә чата билмәз... Хүсүснә шир кими мәрәд адамларын дизинин үстү өз мәктәби оларса, аслаңлыгдан дәм вурән адамлары итләр кими дал аяглары үстүндә галдырыб сахлар“² вә и. а.

Бу шеирдә Хагани үзүнү залым шаһлара тутарак дейир: „Мәзлумларын аһындан горхун ки, онлар кечә-ләри ояг галыб ган-яш төкүрләр; сиз исә юмшаг ятаг-да ятдығыңыз вахт о көз яшларынын сели сизи боға биләр“.

¹ Бу шеирләр К. Залеманын „Четверостишия Хагани“ әсәриндә чап әдлийишдир (Бах: сәһ. 50—51).

² Хагани, Диван, сәһ. 214.

Хаганинин бу гәсидәси XII әсрдә классик Шәрг поэзиясында бир енилик иди. Чүнки бурада илк дөфә оларак әмәк һәр шейдән үстүн тутулур вә инсанын анчаг өз әһмәти сайәсиндә йүксәлә биләчәйи тәблиғ әдилди.

Бу гәсидәнин дәрин мәзмунундан илк дөфә XIII әсрдә бөйүк һинд шаири Әмир Хосров Дәһләви¹ тәсирләнмишдир. О, Хаганийә нәзирә оларак яздығы 174 бейтлик гәсидәсини² эйнән Хагани кими башламышдыр:

Деләм тефләст о пир-е эшг остад-е зәбанданәш,

Сәвад алуе сәбг-о мәскәнат коч-е дәбестанәш.

Нә һәр пири зәбанданәст о һәр дел тефл-е тә'лимәш,

Нә һәр хари кол әнкизәст о һәр нөврәстә рейһанәш.

Гәлбим бир ушагдыр, эшг устады онун дил өйрәдәндир. Сәвад өйрәнмәк үчүн онун мәскәни мәктәб буцагдыр. Һәр гоча дил өйрәдә билмәз вә һәр гәлб тә'лим алан ушаг ола билмәз. Һәр бир тикандан күл тәрәмәз, һәр кәйәрән рейһан олмәз³.

Гәсидәнин ахырларында, Әмир Хосров Дәһләви бу шеир тәрзинин баниси олан Хаганинин уstad шаир олдуғуну әтираф әдәрәк дейир: „Мән бу күн Деһлидән йүксәк сәслә әлә бир сөз яратдым ки, онун банисини Ширванда юхудан оятмыш олдум. Әкәр о „Һәссан-е әчәм“ идисә, мән дә Һиндистан саһирләриндәнәм ки, бир нәфәсдә өзүмү о Һәссана чатдыра биләрәм... Мәним камалым бөйүк уstad Хагани дейән кимидир: „Дел-е мән пир-е тә'лимәст о мән тефл-е зәбанданәш“. О уstadын бу сөzlәрлә башланан әсәринә әлә бир чаваб дүзәлтдим ки, чошуб-дашан сел кими онун дәрин дәрәсина төкүлүм“⁴.

¹ Әмир Хосров Дәһләви өзүнү Низамидән ашағы тутмаһи мәғрур бир шаирдир. О эйни заманда Низамийә нәзирә оларак „Хәмсә“ язмышдыр. Онун „Хәмсә“дән башга бир нечә әсәри вә „Диваны“ да вардыр. Бәзи мәнбәләрин хәстәрлийһинә кәрә, Дәһләвинин бүтүн әсәрләринин һәчми 400 000 бейтә чатыр.

² „Кәшфүз-зунун“ әсәриндә, Әмир Хосров Дәһләвинин Хаганийә нәзирә оларак яздығы бу гәсидәнин 150 бейт олдуғу гейд әдилди. (Бах: чилд 2, сәһ. 231). Сәһвдир.

³ Чүнк (әлязмасы), Азәрб. ССР Әлимләр Академиясы янында Республика әлязмалары фонду, инв. №7696.

⁴ Енә орада.

Хаганийә нәзирә язан шаирләрдән—Әбдулрәһман Чами (XV әср).
Рәссам К. Казымадә

Көрүндүйү кими, бу көркөмлү һинд шаири, Хагани-ни өзүнүн бөйүк устады адландырыр, өзүнү чошгун бир селә бәнзәдәрәк Хаганинин яратдығы сәнәт дәрәсына говушмаг үчүн чан атыр.

Дәһләвинин сәсинә бөйүк тачик шаири Әбдүррәһман Чами (XV эср) сәс верди. Чами дә өз „Чилаир-руһ“ („Руһун чиласы“) адландырдығы 130 бейтлик гәсидәсини эйнән Хагани кими башламышдыр.

*Моәллем кист эшг, конч-е хамуши дәбестанәш,
Сәбәг надани о дана деләм тефл-е сәбәг ханәш.
Зе һәр кәс найдә остади о шакирди зе һәр куи,
Бәдәхшан башад о һәр сәнкризә лә'л-е рәхшанәш.*

„Мүәллим эштдир, сакитлик аләми онун мәктәбидир. Билмә-мәкдән билийә доғру кедән гәлбим онун шакирдидир. Һәр кәс белә мүәллим вә һәр кәс белә шакирд ола билмәз. Бәдәхшан ләзымдыр ки, онун һәр чынгылы ишыгы бир лә'л олсун“¹.

Әсәринин бир ериндә Чами дә бу гәсидәнин әсл ярадычысы Хаганийә мұрачиәтлә языр: „Сөз, уstad Хаганинин сөзү иди ки, һамыдан әввәл сөйләди. Бу дүня меһманханасына сонра кәләнләр онун сүфрәсиндән рузи едиләр. Мә'налар аләмини дәрк әтмәк үчүн һәр кәс о сүфрәйә бир йол тапды... Әкәр Хосров бу дәрянын шеһиндән бир аз дадса, онун сусуз гәлби бу үрфан вә мә'на аләминдән сираб олар... Әкәр Хосров үзүндә сәфа айнасы парладығы үчүн өз ше'рини „Мератос-сәфа“ адландырмышса, мән дә гәсидәмин адыны „Чилаир-руһ“ гойдум“².

Азәрбайчан поэзиясынын гүдрәтли ярадычыларын-дан олан Фүзули дә, Хаганинин һәмин гәсидәсинә бән-зәтмә йолу илә яздығы 138 бейтдән ибарәт „Әнисүл-гәлб“ адлы әсәриндә дейир:

*Се рокн-е хане буд аз Хосров о Хагани о Чами,
Мән аз Бәгдад кәрдәм сә'й дәр тәкмил-е әрканәш.
Зе һәр элми деләмра бәһрә деһ ярәб чо мидани,
„Дел-е мән пир-е тә'лимәст о мән тефл-е зәбан данәш“.*

¹ Чүнк (элязмасы), Азәрбайчан Элмәр Академиясы янында Республика элязмалары фонду, инвентар №7696.

² Енә орада.

„Хагани, Хосров вә Чами тәрәфиндән отағын үч дивары тикилмиши. Мән дә Багдаддан онун дөрдүнчү диварыны тамамладым... Эй аллах, һәр элмән мәнни гәлбимә бир пай вер. Сән өзүн билдирсән ки, мәнни гәлбим тәлим верән бир устадыр, мән исә онун гаршысында дил өйрәнән бир ушагам“¹.

Мисал кәтирдийимиз бу парчада сон мисра эйнилә Хаганидән көтүрүлмүшдүр.

Мәшһүр „Сүлейман вә Билгейс“ әсәринин мүәллифи астарабадлы Мөвлана Низам да 124 бейтлик „Минһачүл-һуда“ („Доғру йол“) адландырдығы гәсидәсини Хагани тәсирилә язмышдыр.

Бу гәсидәдә Низам өзүндән габагкы Хагани нәзирәчиләри һаггында белә дейир: „Нәзм бағынын гушларындан һамыдан габаг Һәссан адланан вә фәзиләт дүнясы олан Хагани сәләнди. Онун ардынча сөз мүлкүнүн падшаһы Хосров Дәһләви нәғмә охуду. Ондан сонра, өз гәләмилә көйләрин сиррләрини вә билник китабынын баш сәһифәсини язан Чами кәлди. Ондан сонра, йүз Сәлман кими шеир устады олан Нафи бу барәдә сусмайыб дил ачды. Даһа сонра, мәна дүнясында тайы аз тапылан вә көвһәр кими сөзләрилә дүняны бәзәйән Сүһейлинин сәси йүксәлди. Бунлардан сонра, мән дә һаман мәчлисин бир үзү кими, о бөйүк мәчлисин чыраг яндыраны олдум ки, бу чыраг бүтүн дүняны ишыгландырсын“².

Бу гәсидәдән бәлли олур ки, астарабадлы Низамдан габаг, Сәлман Савәчи, Нафи вә Сүһейли дә Хаганийә нәзирә язмышлар. Биз бу кичик әсәрдә онлар һаггында данышмағы лазым билмәдик.

Нәһайәт, Хаганинин һәмнин әсәринин тәсирилә гәсидә язан шаирләр сырасында Мисали Ибраһими („Айнейн-Китинума“, 92 бейт), Үрфи Ширазини („Үмманүл-чәваһир“, 92 бейт) дә гейд этмәк лазымдыр.

Хаганини өзүнә уstad һесаб әдән шаирләрин ичәринсидә чох мараглы олан даһа бирисини гейд этмәклә кифайәтләnmәк олар. О да мәшһүр Әбүлгасым Ширази Әмридир. Бу шаир өзүнүн „Әнварүл-үюн“ („Көзлә-

рин ишығы“) адландырдығы 174 бейтдән ибарәт гәсидәсиндә Хаганийә нәзирә язан шаирләрин адыны чәкир. Әмри Ширазинин гәсидәси бир чәһәтдән дә нәзәримизи чәлб әтди ки, о да Хаганинин бу гәсидәсинә һәр кәсдән габаг бөйүк Азәрбайчан шаири Низаминин нәзирә язмасыны гейд этмәсидир. Тәәссүф ки, Низаминин Хаганийә яздығы һәмнин нәзирә бизә гәдәр кәлиб чатмамышдыр.

Низаминин „Хәмсә“ әсәриндән башга 20 000 бейтдән ибарәт бир „Диваны“ (гәсидә, гәзәл вә рүбан) олдуғуну вә һәмнин „Диван“ын бу күнә гәдәр тарихин гаранлыгларында итиб батдығына³ нәзәр алсаг, даһи шаирин дә бу гәсидәйә нәзирә язмасы һаггындакы фәрзийәйә инанмаг олар. Бу фикри ашағыдакы фактлар дә тәсдиг әдир.

Һәр шейдән әввәл, Хагани илә Низами арасында яхын достлуғ олдуғу мәлумдур. Буну Хаганинин Низамийә нәсрлә яздығы мәктуб да сүбүт әдир. Хагани бу мәктубунда белә языр: „Ора [Кәнчә] элә бир ердир ки, орада һәр шей мүнәсиб баш верир... Кефиниз нә һалдадыр? Орада сәдағәтин базары нечәдир? Билик әмтнәсинин нечә хридары вар? Бурада чох касадлыгдыр... Билиниз, Сиздән башга мәнним бир кәсим йохдур. Бурада рия вә пахылыг ишдәдир. Мәни ағыр бир бәд-бәхтлик бүрүмүшдүр. Биз Сиздән ишығы борч алырыг. Бизә өз сәхавәтиниздән бир пай вериниз“².

Дикр тәрәфдән Хагани, Низами дүһасыны алгыш-лаяраг ашағыдакы ше’ри дә она язмышды:

*Эй дүрр-е бәр көзиде ке гәввас кәрдәи,
Дәр бәһр-е фәкр хатер-е дордане сәндрә.
Ан кәч сәр бемәһр ке Хаганийәм нәһад.
Зейн-е то бәр кошад теләс-мат-е кәһнәр.
Дәр һейрәтәм зә моһрей-е фәкрат ке чон кошад?
Пәнчи керәфтә эз до тәрәф нәгш-е пәнчәрә.*

„Эй бәйәнлимиш көвһәр [инчи]! Сән үзүкүчү кими фикир дәнизи-нә баш вуруб, илһам инчиләрини топлайырсан. Хаганинин агзыны бағладығы хәзинәнин тилсимини сәни тәб’ин ачды. Мән гәтәччүб

¹ Бах: „Атәшкәдә“, „Мәчмәүл-фүсәһа“, „Тәзкирәт-ош-шүәра“ вә с.

² „Әрмәған“ мәчмүәси, V ил, сәһ. 1. Һәмнин мәктуб проф. Е. Ә. Бертелс тәрәфиндән „Низами“ аламаныхында дәрч әдиламишдыр. (Бах: „Низами“, IV китаб, рус дилиндә, 1947 ил, сәһ. 183).

¹ Фүзули, „Әнисүл-гәлб“, (әлязмасы), Ленинград, сәһ. 281.

² Чүнк (әлязмасы), инв. № 7696.

эдирэм ки, сэн хял зэрини [нэрд оюунда] элдэ тутдугун вахт не-
чэ олур нэр ики тэрэфдэн беш нэгшини атырсан?¹.

Хагани бу сөзлэрлэ Низаминин „Хэмсэ“сини нэээр-
дэ тутмушдур.

О да мэлүмдур ки, Хаганинин вэфаты заманы Низами
дэ бу мүнәсибэтлэ яныглы бир шеир язмышды. Бу
мәрсийәдән бизә ялһыз бирчә бейт кәлиб чатмышдыр:

*Һәми кофтәм ке Хагани деригакуй-е мән башәд,
Дериға мән шодәм әккун деригакуй-е Хагани.*

Һей дейирдим ки, Хагани мәним мәрсийәчим олсун, тәәсүф
ки, инди мән Хаганинин мәрсийәчиси олдум².

Хаганинин һәмин „Мерат-ос-сәфа“ әсәринә, бизим
һесабламамыза көрә, Яхын Шәргин тәхминән 38 шаири
бәнзәтмә язмышдыр.

Хаганинин енә бир чох бөйүк шаирләр тәрәфиндән
нәзирә язылан башга әсәрләрини дә көстәрмәк мүм-
күндүр. Мисал олараг, онун Ширваншаһ Ахситан
тәрәфиндән һәбсә салындығы заман яздығы дәрин мә'-
налы вә һәйәчанларла долу әсәрләриндән бирини алаг:
һәмин ғәсидә белә башланыр:

*Собһдәм чон келле бәндәд аһ-е дуд аса-е мән,
Чон шәфәг дәр хун нешиһәд чә'з-е шәб пейма-е мән.*

Һәр сәһәр ғалхыр көйә аһ илә әғғаным мәним,
Гәрг олар ғанда шәфәг тәк чешми-киряным мәним³.

Әлиминдә олан сәнәдләрә әсасән, бу ғәсидәйә 16
һинд, тачик вә фарс шаири нәзирә язмышдыр. Онлар-
дан анчаг икисини нүмунә үчүн көстәрмәклә кифайәт-
ләнмәк истәйирик. Бириси Кашанда анадан олуб,
Һиндистанда вәфат эдән мәшһур „Фәрһәнк-е Сүрури“
әсәринин мүәллифи Сүруридир ки, Аслан шаһ тәрәфин-
дән һәбсә салындығы вахт Хаганини хатырлайыр вә
онун һәмин „Һәбсиййә“синә нәзирә олараг яздығы әсә-
рини енә әйнән Хагани кими башлайыр:

*Собһ чон можкан кошайәд чешм-е Чейһун за-е мән,
Көвһәр-е хоршид манәд дәр тәһ-е дәрә-е мән.*

¹ Хагани, Диван, сәһ. 565.

² Енә орада, мүгәддимә.

³ Хагани, Диван, сәһ. 327. Тәрҷүмә эдәни: М. Мубариз.

Хаганиә нәзирә язан шаирләрдән—Мәһаммад Фүзүли
(XVI әср).
Рәссам С. Шәрифзаде

„Сәһәр-сәһәр Чейһун ярадан көзләрим кирпик ачаркан күнә-шин көвһәри мәнин дәрәма гәрг олуб кедәр“¹.

Икинчиси—Әфган шаири Ибни Һүссам Шәмсәддин Мәһәммәддир. О да Хаганинин һәммин әсәринә әйни вәзн вә гафийәдә яздығы гәсидәсинин бир ериндә Хаганинин бәдии сөз устады олдуғуну ә’тираф әдир².

Хаганинин „Мәдаин хәрабәләринә“, онун „Төһфәтүл-Ирагейн“ поэмасына вә башга әсәрләринә дә онларла бәһзәтмәләр язылмышдыр ки, бу һадисә Хаганинин сонракы дөврләрдә бир сәнәткар кими нә гәдәр йүксәк гиймәтләндирилдийини көстәрир.

Хаганини өзүнә уstad һесаб әдән шаирләр ичәриндә XIX әср шаири Ширазлы Гаанинин дә ады вардыр. Өз ярадычылығы ә’тибарилә Хаганидән чох-чох ашағыда дуран Гаани һәтта өзүнү икинчи Хагани әдландырмаға чәсарәт әдәрәк ифтихарла демншди:

*Шаһа бә Гаани некәр, Хаганий-е сани некәр,
Ней руһ-е Хагани некәр, инәк бә кофтар амәдә.*

„Шаһым, бир Гаанийә бах, онун симасында икинчи Хаганини көр; йох, Хаганинин руһуна бах ки, будур. дилә кәлмишдир“³.

Гаанинин бир чох гәсидәси әйнилә Хаганинин гәсидәләриндән көтүрүлмүшдүр.

Хагани дүһасына пәрәстиш вә онун айры-айры әсәрләринә нәзирә язмағ ән’әнәси анчағ классик Шәрг шаирләринә аид дейилдир. Бу ән’әнә ени дөврдә дә өз тәрәвәт вә актуаллығыны сахлайыр. Хаганинин әсәрләри XX әсрин габагчыл фарс шаирләринә, о чүмләдән ингилаби руһа малик олан чошгун илһамлы Мирзадә Эшгийә дә тә’сир әтмишдир.

Мирзадә Эшги Инкилтәрә-Америка империализми вә Иранда һөкм сүрән истибдәд әлейһинә мүбаризә апаран, бу мүбаризәдә чаныны гурбан верән азадихаһ бир шаир иди. О, халғыны азад вә мәдәни көрмәк истәйән атәшин бир сәнәткар иди. Эшги Ираны инкилисләрә сатан алчағ вәтән ханнләри әлейһинә мүбаризә апардығы үчүн халғ дүшмәнләри тәрәфиндән гаранлығ зиндана салындығы заман, Хаганинин „Мератос-сәфа“сы

¹ Чүнк (әлязмасы), инв. № 7696.

² Енә орада.

³ Гаани, Күллийят, Тһһран, сәһ. 338.

Хаганинә нәзирә язан шаирләрден—Сейид Әзим Ширвани
(XIX әср). (Фото)

Әкәр Хагани Мәдаини Сасани шаһларының гүдрәт вә әзәмәт рәмзи кими алараг, әрәбләрин әлилә дағдылап бу гэсрин тимсалында шаһларын фәчиәсини тәсвир әтмишсә, Лаһути инандырычы мисалларла сүбүт әдир ки, дүнянын бүтүн бөйүк вә тәнтәнәли гэсрләри фәһлә вә кәндиләрин әлилә тикилмиш, онларын патчыгы муздурларын ганы илә йоғрулмуш, диварлары ганлы көз яшлары илә суланмышдыр. Бир күн кәләчәк ки, Кремл гэсри өз һәгиги саһибләри олан зәһмәткешләрә чатдығы кими, әсрләр бою залымларын чинайәт ювасы олан сарайлар да зәһмәткешләрин малы олачагдыр.

Лаһути, Хагани үслубунда яздығы бу әсәриндә Октябр ингилабы сайәсиндә чар чәлладларындан тәмизләнмиш Кремлин дүняда сүһ, азадлыг вә сәадәт мәркәзинә чеврилдийиндән бөйүк гүрүр һиссилә данышыр, зәһмәткешләри ингилабын әлдә әтдийи мисилсиз наилийәтләри горумага вә сайыглыға чағырыр.

Лаһутинин „Кремл“ әсәри Хагани үчүн көзәл вә әбәди бир абидәни хатырладыр.

Бундан башга ени дөврдә етишән бир чох фарс шаирләри дә Хаганини севмиш вә она чохлу нәзирәләр язмышлар.

* *

Хагани Азәрбайчан әдәбийятында дәрин изләр бурахмыш, Азәрбайчанын классик шаирләри тәрәфиндән даһа чох севилмишдир. Зәманәсиндәки ичтимаи һадисәләрә гаршы һәссас вә чошгун шаир мүнәсибәти, әсәринин сәнәткарлыг нөгтейи-нәзәриндән камил олмасына чалышмаг, шеирләринин мүндәрәчә әтибарилә долғунлуғуна нанл олмаг кими көзәл хусусийәтләри Хаганини Азәрбайчанын бир чох шаирләри үчүн мүәллим вә устад әгмишдир.

Юхарыда дейилдийи кими, XII әср Азәрбайчан шаирләри, һәр кәсдән әввәл Хаганинин бөйүк мүәсири Низами Кәнчәви онун ярадычылыг гүдрәтини дуймуш вә ону йүксәк гиймәтләндирмишдир. Хаганинин шакирди Мүчирәддин Бейләкани өз әсәрләриндә мүәллиминин сәнәткарлыг хусусийәтләриндән истифадә әгмишдир: Мүчирәддин Бейләкани ону „шеир өлкәсинин һөкмдары, сәси Ширвандан Чинә гәдәр яйылан бир устад шаир“ адландырыр.

Азәрбайчан халгынын бөйүк шаири Фүзули дә Хагани ярадычылыгындан тә'сир алмыш, өзүнүн мәшһүр „Әнисүл-гәлб“ ады әсәрини тамамилә Хаганинин „Ғәсидейи-шиниййә“синә бәнзәтмә шәклиндә язмышдыр. Хагани поэзиясында олдуғу кими, Фүзулинин бу гиймәтли әсәриндә дә орта әср феодал һагсызлыгларына гаршы чеврилмиш одлу э'тираз вардыр. Фүзулинин фарс дилиндә яздығы Ғәсидәләриндә Хаганинин тә'сири даһа чох дукулмагдادر.

Азәрбайчан классик әдәбиятына нәзәр салан, ондан илһам алан һәр бир Азәрбайчан шаир вә алим илк нөвбәдә Низами вә Хаганини көрмүш, онларын ярадычылыгында олан көзәл ән'әнә вә хүсусийәтләри тәгдир әтмишләр.

Азәрбайчан халгынын бөйүк язычы вә мүтәфәккири Мирзә Фәтәли Ахундов фарс дилиндә яздығы илк шеирләриндән бириндә Тифлидә элм вә мәдәнийәт саһиби олан бир шәхсин тә'рифини верәркән языр:

Дейәндә инчә сөзләр, я фәсаһәт көстәрән дәмдә,
Гоьр Сөһбәни хичләтдә, эләр Хаганини һейран¹.

Бу бейтдә айдын олур ки, М. Ф. Ахундов Хаганини „инчә сөзләр“ ярадычысы, „фәсаһәт саһиби“ һесаб әтмишдир.

XIX әср Азәрбайчан шаири Сейид Әзим Ширванинин ярадычылыгында өз һәмвәтәни олан Хагани Ширванинин тә'сири даһа айдын вә кениш бир шәкилдә көрүрүк. Сейид Әзим шеирләриндән бириндә ифтихарла дейир:

*Наиб-е Хаганайәм әндәр дияр-е у, бәли,
Зәррейи-хоршид ра башәд бе хоршид әнтисаб.*

„Хаганинин диярында онун наһи (вариси) мәнәм; чүнки күнәш зәррәсинин күнәшә нисбәти чатар“².

¹ М. Ф. Ахундов, фарсча шеир, әлязмасы; бах: Республика әлязмалары фонду, М. Ф. Ахундовун архиви, № 14, сәһ. 225.

² Сейид Әзим Ширвани, фарсча Диван, әлязмасы, Республика әлязмалары фонду, инв. № 14114, 27 б.

Бу бейт Сейид Әзимин дәрбәндли мәрсийә шаири Шүанини тәғдид әтдийи бир шеирдән көтүрүлмүшдүр. Һәмнин шеирдә Сейид Әзим бир сыра сәнәткарлығ мәсәләләриндән бәһс әтдикдән сонра өз әсәрләриндән сөһбәт ачарағ өзүнү Хаганинин шакирди һесаб эдир.

Сейид Әзимин Азәрбайчан дилиндә яздығы шеирләрдә Фүзули тә'сири дуолдуғу кими¹, фарсча язмыш олдуғу шеирләрдә дә Хагани руһу өзүнү көстәрмәкдәдир. Сейид Әзим Ширвани дә Хагани кими вәтәни Ширвани (Шамаһыны) чох севмиш вә өз әсәрләриндә бу шәһәрин көзәллийини, мәһсулдар торпағыны, абһавасыны тәрәннүм әтмишдир. Шамаһынын тә'рифинә һәср әтдийи бир шеирдә Сейид Әзим бу шәһәри Хаганинин юрду кими тәғдим эдир. Бу шеирдән дә айдын көрүнүр ки, Сейид Әзим Хагани ярадычылығыны йүксәк гиймәтләндирәрәк ону „һүнәрин кәсәрли ғылынчы“ адландырмышдыр.

Мәһз буна көрә иди ки, Сейид Әзим фарсча әсәрләринин чохуну Хаганинин тә'сири алтында язмыш вә устасынын шеирләриндән олан мүсбәт ән'әнәләри давам әтдирмишдир.

Сейид Әзим Хаганинин „Мәнтиг-от-тейр“ („Гушларын дейишмәси“) әсәринә бәнзәтмә оларағ өзүнүн „Биткиләрин вә чичәкләрин дейишмәси“ лөвһәсини яратмышдыр. О, һәбәлә Хаганинин „*Фәләк кәчрәтәр-әст аз хәтт-е тәрса*“ мисраы илә башланч мәшһүр Ғәсидәсинә („Ғәбсиййә“дән) нәзирә оларағ „Өз ағыр вәзийәтими тәсвир вә алчағ зәмәнәдән шыкайәт“ ады әсәрини язмышдыр. Бу шеир Хаганинин юхарыда ады чәкилән әсәринә һәм мәзмун, һәм вәзн, һәм дә шәкил әтибарилә чох охшайыр. Сейид Әзим дә Хагани кими дейир: „Ширван мәним доғулдуғум ер олдуғу үчүн, Ширванын башы көйләрә йүксәлди... Мән о бачарығлы устамд ки, элм вә биликдә Нәстүр вә Бәһирадан әс-кил дейиләм. Мән Мәргәсин әсәрләрини тәфсир эдәрәм, Луканын Инчилини шәрһ эдәрәм... Мән Ширвандан

¹ Сейид Әзим языр:

„Әй Сейид, бу ше'ринин көзәллийи
Фүзулинин фәйзинин нәш'әси сайәсиндәдир“.
(Бах: Сейид Әзим, фарсча Диван, сәһ. 172 а.)

Мәдәни кедәрәк орада Мәздәкин дини рөнәг верә-
рәм; дүнәни сабитлийни ики гүввә илә изаһ әдәрәк
енидән Йәсна (Авеста—М. С.) китабы кими бир китаб
язарам вә и. а.¹

Хагани кими, Сейид Әзим дә бир чох шеирләриндә
өз инсанлыг ләягәт вә шәрәфәтини мүхтәлиф йолларла
чәрәк вә мәнсәб әлдә әтмәйә гаршы гоһраг, сәрбәст-
лийи, азадлыгы тәрәннүм әтмишдир. Хагани кими, Сейид
Әзим дә чәрәк үчүн башгаларына әл ачмагы пислә-
мишдир. О, Хаганинин "Чәрәк" адлы ше'риндән тә-
сириләнәрәк өзүнүн "Кәндом" ("Бугда") адлы мәнзү-
мәсини яратмышдыр.

Сейид Әзимин бир шаир олараг һәяты бою Хагани
ярадычылыгы вә ән'әнәләрилә бағлы олдуғуну онун өз
әсәрләриндә дәнә-дәнә Хаганини яд әдиб, она бәслә-
дийи һөрмәт вә мәнәббәтдән сөһбәт ачмасындан да
көрмәк олар².

Азәрбайжан әдәбийяты тарихиндә Хаганидән өйрә-
нән шаирләр ичәрсиндә Баһар Ширванинин дә адыны
чәкмәк олар. О да Хаганинин бәзи гәсидә вә гәзәл-
ләриндән башга, "Төһфәтүл-Ирагейн"ә өзүнүн эйни
адда олан әсәрилә чаваб вермишдир.

Хагани ән'әнәләрини давам әтдирән шаирләр сыра-
сында ингилабчы-демократ шаиримиз, Азәрбайжан ше'-
риндә ингилаби сатиранын бөйүк сымасы Мирзә Әләкбәр
Сабир дә вардыр. Сабир өз шеир ярадычылыгында
Низами ән'әнәләрилә бирликдә Хаганинин мүбариз,
үсянкар руһуну яшатмаға чалышмыш, онун әсәрләри
вә һәяты илә чох марагландығыны билдирмишдир.
Сабирин Хагани илә танышлыгы чох тез, ингилабчы
сатирикни кәнчлик илләриндә башламышдыр. Кәнч
Сабирин атасы онун шеир китабыны чырдыгы заман
яздыгы:

*Мән Халидуллаһ-е әсрәм пәдәрәм чон Азәр
Сәфәр аз Бабил-о Ширван конәм иншааллаһ³—*

¹ Сейид Әзим Ширвани, фарсча "Диван", Республика әлязма-
лары фонду, инв. № 14114, 18 а.

² Мугайисә әт: Хагани Диван, Тегһран чапы, сәһ. 19.

³ Сейид Әзим Ширвани, фарсча Диван, 29 а, 36 б, 122 б.

⁴ Тәрчүмәси: "Мән бу әсрин Хәлидуллаһиям, атам да Азәр ки-
мидир. Иншааллаһ мән Ширванын Бабилиндән сәфәр әдәрәм".
(Бах: Сабир, "һопһопнама" Бақы, Азәрнәшр, 1948, сәһ. XXV.)

мәтлә'ли гәсидәсини язаркән, Хаганинин:

*Бе Хорасан шәвәм иншааллаһ,
Ан рәһ асан шәвәм иншааллаһ!—*

мәтлә'ли гәсидәсиндән истифадә әтмишди.

"Шәкибан" адлы мәшһур ше'ринин һашийәсиндә
Сабир белә бир гәйд әтмишдир: "Бу гәзәлнин мәтән-
мәзмунуну Хаганинин:

*Ченон әстадәәм пиш-о пәс-е тә'н
Ке истадәндә глифһа-е әт'на.*

—бейтиндән иттибас әтдийимизи ачизанә ихтар әдирик".
Сабирин:

*Нә гәм угратса да бир күн мәни пһайә заман,
Мән кедәрсәмсә мәрәмиң ена дүнядә дуһар—*

—бейти бу гәзәлдәндир. Сабир өз ше'рини Хаганинин
юһарыда гәйд әдилән бейтинин тәрчүмәсилә битирир:

*Дурмушам пишо нәс-е тә'н дә, Сабир нечә ким,
О әлиф'ләр ки пәсү-пиш-е әт'на⁴ дә дуһар².*

Бундан башга Сабир гочалардан Хаганинин ушағлы-
гы һагында өйрәндийи мә'луматы да бөйүк бир мә-
һәббәтлә гәләмә алмышдыр ки, һәммин мә'лумат "һоп-
һопнаминн" 1948-чи ил нәшриндә дәрч әдилмишдир.
Бу мә'луматда Хаганинин һәлә лап ушағ икән чох
һазырчаваб вә фөвгәләдә габилийәтә малик олдуғу
тәсвир әдилир³.

Хаганинин Азәрбайжан вә яхын Шәрг язычыларына
тә'сири мәсәләси һәлә лазымынча өйрәнилмәмишдир.
Шүбһәсиз ки, шаирин һәят вә ярадычылыгынын даһа
кениш вә дәрин тәдиги бу мәсәләнин дә әсаслы һәллине
көмәк әдәчәдир.

¹ Хагани, Диван, сәһ. 418.

² Тәрчүмәси: "Иншааллаһ Хорасана кедәрәм, иншааллаһ о йолу
асан әдәрәм".

³ Сабир, һопһопнама, Бақы, 1948, сәһ. 287.

⁴ Енә орада, сәһ. 385.

СОН СӨЗ

Низами Кәнчәвинин мүасири Хагани өз сәнәткарлыгы әтибарилә Азәрбайчан әдәбийяты тарихиндә хүсуси мөвгәә маликдир.

Индийә гәдәр шаирин һәят вә ярадычылыгы барәдә тәдгигат апаран Авропа, һинд, Иран вә бә'зи рус шәрғишунаслары онун ярадычылыгынын бир сыра чәһәтләрини я билмәйәрәкдән, я да гәсдән тәһриф әтмиш, яныш оларат ону Иран шаири вә „мәддәһ сарай шаири“ дейә гәләмә вермишләр.

Хагани ярадычылыгы анчаг Совет һақимийәти дөврүндә, совет алимләри тәрфиндән азәрбайчанлы шаирин ярадычылыгы кими доғру-дүрүст тәһлил әдилмиш вә әдилмәкәддир.

Индийә гәдәр Хагани тәдгигатчыларынын иддәә әтдикләри кими Хагани анчаг мәддәһ сарай шаири олмамышдыр. О, зәһмәткеш аиләдә тәрбийә алан вә ағыр шәрәитдә бөйүйән бир шаир олдуғу үчүн, „дәбдәбәли“ сарай һәятына алыша билмәмиш, зорла сарай шаирләри сырасына алынмасына бахмаяраг, тезликлә сарайын чиркин һәятындан безиб усанмыш вә орадан гачараг Яхын Шәргин бир чох шәһәрләрини кәзмишдир. О, сарайда икән шаһлары тәрифләмишсә дә, сарайдан хариңдә олдуғу заман шаһлары әслиндә бир кәдә олдуғуну гейд әтмиш, сарай һәятыны „ичиндә нәһәнкләр үзән вә бир сәдәф дә тапылмаян дәрәя“ бәнзәтмиш, өзүнүн руһан, фикрән шаһлардан вә сарайдан узаг олдуғуну йүксәк сәслә сөйләмишдир.

Хагани һәм ислам, һәм дә христиан дини әһкамларына дәриндән бәләд иди. О, әсас әтибарилә, идеалист вә диндар олса да, феодал сарай ишкәнчәләриндән чана дойдуғу заманларда динә вә дини әһкамлара да үсян әтмишдир. Шаир бә'зән өзүнүн нә мүсәлман, нә христиан олмадығыны, бу дүния фәрәһлә яшамаг үчүн кәлдийини дә сөйләмишдир.

Шаирин әсәрләри гәсидә, гәзәл, гит'ә, рүбаи, тәркиб-бәнд, тәрчи-бәнд формасындадыр.

Онун гәсидәләринин чоху шаһлары, сарайы вә дин хадимләрини мәһдән ибарәт олса да, шаһ сарайлары әлейһинә чеврилмиш „Мәдаин хәрәбәләри“, инсанын әмәйини, шәрәфәтини тәрәннүм әдән „Мерат-ос-сәфа“, һәбсдә икән яздыгы „Һәбсийә“ адланан гәсидәләри дә вардыр. Бунлардан башга Хагани, Азәрбайчан әдәбийяты тарихиндә илк мәснәви һесаб әдилән „Төһфәтүл-Ирагейн“ адлы бир мәнзум сияһәтнамә дә язмышдыр.

Шаирин һәр ики Ирага (Ираги-әрәб вә Ираги-әчәм) сәфәрини тәсвир әдән „Төһфәтүл-Ирагейн“ әсәри олдуҗа мараглыдыр. О, бу әсәриндә өз тәрчүмейи-һалы, ичтимай вәзиййәти, дүнякөрүшү һаггында, сәфәри заманы көрдүйү ерләр вә көркәмли шәхсләр һаггында кениш мә'лумат вермишдир. Шаирин бу әсәрә яздыгы мүгәддимә бир нәср әсәри кими хүсусилә нәзәри чәлб әдир.

Хагани олдуҗа мүрәккәб ярадычылыга вә өзүнә мәхсус бәдин ифадә тәрзләринә малик олан бир сәнәткардыр. Азәрбайчан классикләри ичәрисиндә анчаг о, әруз вәзинини, демәк олар ки, бүтүн бәһрләри үзрә шеир язмышдыр. Хагани сәнәтинин мүрәккәб ифадә хүсусийәтләрини яхшы билмәйән охучулар вә алимләр ону долашыг, чәтин алашылан шеирләр мүәллифи кими гәләмә вермишләр.

Хагани гүдрәтли бир шаир олдуғундан, өз дөврүндә вә сонракы әсрләрдә кениш шөһрәт газанмышдыр. Азәрбайчанын вә Яхын Шәргин онларла адлы-санлы шаирләри ону өзләринә уstad һесаб әтмиш вә онун айры-айры әсәрләринә ифтихарла нәзирәләр язмышлар.

Охучуларә тәгдим олунан бу әсәр, совет дөврүндә гүдрәтл сәнәткарин мүрәккәб ярадычылыгыны тәдгиг әтмәк саһәсиндә атылан аддымлардан биридир.

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

Сәһ.

I. Хагани ярадычылыгынын өйрәнилмә тарихинә даир . .	5
II. Хаганинин дөврү, һаяты вә ярадычылыгына үмуми бир нәзәр	14
III. Хагани вә шаһ сарайы	34
IV. Шаирин диңә мүнәсибәти һаггында	41
V. „Төһфәтүл-Ирағейи“ әсәри һаггында	45
VI. Хаганинин нәсри һаггында бир печә сөз	59
VII. Хаганинин сәнәткарлыг хусусийәтләри һаггында . . .	65
VIII. Хагани вә Яхын Шәрг әдәбийяты	83
Сон сөз	112

Редакторлары
Ә. Мирәһмәдов, М. Мүбариз
Техники редактору
М. Зейналзаде
Корректору
М. Мәммәдов

Чапә изваланыш 29 III-1954 чү ил. ФГ 67171
Кағыз форматы 84 108⁷/₃₂+1,82 5¹/₄ чап вә-
рәги, нәшрийәт вәзәғи «. Сифарш 481.
Тиражы 5 000. Гыймәти 1 ман. 80 гә.

Азәрбайжан ССР Мәдәнийәт Назирлиғиниң
26 комиссар адми. мәтбәәси.
Бақы, Әли Байрамов күчәси № 3.

М. С. СУЛТАНОВ

ХАГАНИ ШИРВАНИ

(на азербайджанском языке)

Баку • АЗЕРНЕШР • 1954